

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

MUHAMMED SABBÂN VE BELÂGATE DAİR GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahmet HARMAN

İSTANBUL 2021

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

MUHAMMED SABBÂN VE BELÂGATE DAİR GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Özdemir

Ahmet HARMAN

İSTANBUL 2021

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Ahmet HARMAN

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Arap Dili ve Belâgatı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Özdemir

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans Tezi – 2021

Anahtar Kelimeler : Muhammed Sabbân, Belâgat, Mecaz, Osmanlı, Mısır

ÖZET

Osmanlı dönemi Arap dili ve edebiyatı tarihi açısından önceki dönemlere nazaran yeterince araştırılmamış bir dönemdir. Araştırılmamış olmasının yanında menfi birtakım söylemlere de maruz kalmıştır. Bu dönem özellikle Arap dili ilimleri noktasında ciddi anlamda araştırılmayı beklemektedir. Bu çerçevede özellikle Mısır toprakları Osmanlı'nın hem toplum hem de devlet bazında Arap coğrafyasına karşı duruşunu gözler önüne serebilecek ve menfi söylemleri boşa çıkarabilecek bir coğrafyadır. Osmanlı dönemi Emevî, Abbasî dönemi gibi erken dönemlere nazaran az sayıda eserin ortaya konulduğu bir dönemdir ancak bu, Osmanlı döneminde orijinal eserlerin telif edilmediği anlamına gelmemektedir.

Osmanlı'nın Mısır'daki son dönemlerinde yaşamış olan Sabbân, Arap dilinin pek çok sahasında müstakil ve şerh-hâşiye türünde eserler ortaya koymuş; ancak bunun yanında astronomi, hadis, mantık, fıkıh usulü gibi alanlarda da eserler telif etmek suretiyle çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğunu gözler önüne sermiştir. Mecaza dair görüşlerini ele aldığımız bu çalışmamızda Sabbân'ın belâgate dair üç eseri kaynak olarak kullanılmıştır. Sabbân'ın mecazı ele alırken en çok kullandığı kavramlardan biri tevil kavramıdır. Sabbân mecazın aslında bir tevil faaliyeti olduğu üzerinde durmuş bunun yanı sıra mecazın teville yalandan ayrıldığını ifade etmiştir.

Sabbân'ın mecaza ilişkin üzerinde durduğu bir diğer husus da mecazî ifadelerin vaz'ı meselesidir. Sabbân bu konuda Teftâzânî'nin görüşünü benimseyerek mecazların nev'î vaz'la mevzu olduğunu ifade etmiş; buna ilaveten vaz'ın farklı bir taksimi olan vaz'ı tevilî ile vaz' edildiği meselesi üzerinde durmuştur.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Ahmet HARMAN

Main Department: Basic Islamic Sciences

Department: Arabic Language and Rhetoric

Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Özdemir

Degree Awarded and Date : Master – 2021

Keywords : Muhammed Sabbân, Rhetoric, Metaphor, Ottoman, Egypt

ABSTRACT

The Ottoman era is a period that has not been sufficiently researched compared to previous periods. In addition to not being researched, it has also been exposed to some negative discourses. This period is waiting to be investigated solemnly, especially in terms of Arabic language sciences. In this context, especially the lands of Egypt are geography that can reveal the stance of the Ottomans against the Arab geography both based on society and the state and can nullify negative discourses. The Ottoman stage is a cycle in which fewer works were produced compared to early periods such as the Umayyad and Abbasid periods, but this does not mean that the original works were not copyrighted in the Ottoman era.

Sabbân, who lived in the last periods of the Ottoman Empire in Egypt, produced works in the form of detached and annotation-annotation in many fields of the Arabic language; however, he also revealed that he has a versatile personality by compiling works in fields such as astronomy, hadith, logic, and Islamic law . In this study, in which we discuss his views on metaphor, three of Sabbân's works on rhetoric have been used as a source. One of the concepts that Sabbân uses most when dealing with metaphor is the concept of tawîl. Sabbân emphasized that metaphor is an activity of ta'wîl, besides, he stated that metaphor differs from lie by ta'wîl

Another issue that Sabbân emphasizes on metaphor is the issue of the status of metaphorical expressions. Sabbân adopted Teftâzânî's view on this issue and stated that metaphors are a generic issue; In addition to this, he focused on the issue that vaz' is preached with a different division of vaz' ta'wîlî.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX

GİRİŞ.....	1
KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	2
I. KONU VE YÖNTEM.....	2
II. KAYNAKLAR	6

BİRİNCİ BÖLÜM	10
MUHAMMED SABBÂN'IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ;	10
I. YAŞADIĞI DÖNEM	11
A. Siyasi Ortam	11
B. İlmî Ortam.....	15
II. HAYATI	20
A. İsmi, Nisbesi ve Künyesi	21
B. Doğumu.....	22
C. Kişiliği ve Vefatı.....	23
D. İlmî Hayatı	25
1. İlim Tahsili ve İlmî Kişiliği	25
2. Didaktik Manzume ve Hâşiye Yazarlığı	27
3. Şairliği.....	28
4. Hocaları	29
a. Abdullah Şebravî (ö. 1171/1758).....	29
b. Abdulvehhab el-Affi (ö. 1172/1758).....	30
c. Muhammed es-Seyyid el-Büleydî (ö. 1176/1763).....	31
d. Şihabuddin Ahmed el-Mevvî (ö. 1181/1768).....	31

e. Muhammed Hifnî (ö. 1181/1767).....	32
f. Hasan Cebertî (ö. 1188/1774)	33
g. Ali es-Sa‘îdî el-‘Adevî (ö. 1189/1775).....	34
5 Öğrencileri	34
a. Ahmed el-Arîşî el-Hanefî (ö. 1182/1769).....	35
b. İbrahim b. Mustafa el-Harranî ed-Dimeşkî (ö. 1234/1819).....	35
c. Mustafa el-Bennânî (ö. 1237/1821’den sonra)	36
d. İbrahim ed-Dimeşkî el-Halvetî (ö. 1238/1823)	36
e. İbn Abdüsselam ed-Der‘î (ö. 1239/1823).....	36
f. Hasan Attâr (ö. 1250/1834).....	37
g. Yusuf es-Safetî (?)	38
h. Musa el-Bişbîşî (?).....	39
III. ESERLERİ.....	39
A. Arap Diline Dair Eserleri.....	40
1. <i>Hâşiye ‘ala Şerhi’l-Üşmûnî</i>	40
2. <i>er-Risâletü’l Kübra fi’l-Besmele ve’l-Hamdele</i>	43
3. <i>Şerhu Dibâceti Feyzi’l-Bihâr ‘ala Riyâzi’l-İzhar</i>	44
4. <i>el-Kâfiyetü’ş-Şâfiye fi ‘İlmeyi’l ‘Aruz ve’l-Kafiye</i>	45
5. <i>Müsellesât fi’l-Lüga</i>	45
6. <i>Risâle fi Mef‘al</i>	46
B. Diğer Eserleri	46
1. <i>Manzume fi ‘ilmi Mustalahi’l-Hadis</i>	46
2. <i>Hâşiye ‘ala Mukaddimeti Cem’i’l-Cevami’</i>	47
3. <i>Risâle fi ‘ilmi’l-Hey’e</i>	48
4. <i>Hâşiye ‘ala Şerhi’l-Mevî ‘ale’s-Süllem li’l-Ahdarî</i>	49
5. <i>Hâşiye ‘ala Şerhi Molla Hanefî ‘ale’r-Risâle el-Adudiyeye</i>	49
6. <i>İs‘âfu’r-Râğıbin fi Sireti’l-Mustafa ve Fezaili âli Beytihi’t-Tâhirîn</i>	49
7. <i>Nazmu Esmâi Ehli’l Bedr</i>	50

İKİNCİ BÖLÜM	52
SABBÂN'IN BELÂGAT İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	52
I. BELÂGAT İLMİ ve OSMANLI DÖNEMİ BELÂGAT ÇALIŞMALARI	53
A. Belâgat'ın Lügavî ve İstilahî Manaları	53
B. Belâgat İlminin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Ana Faktörler.....	55
C. 18.yüzyılda Mısır'da Kaleme Alınan Belâgat Eserleri	58
II. SABBÂN'IN BELÂGAT ESERLERİ.....	65
A. <i>er-Risâletü 'l-Beyâniyye</i>	66
1. Eserin İsmi ve Te'lif Sebebi.....	66
2. Eserin Kaynakları.....	67
3. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar	69
B. <i>Hâşiye 'ala Şerhi's-Semerkandiyye</i>	71
C. <i>Tecrîdü 'l-Bennânî 'ala Muhtasari't-Teftazânî</i>	71
III. SABBÂN'IN BELÂGATE DAİR GÖRÜŞLERİ	73
A. Hakikat Kavramı	74
1. Hakikatin Tarifi ve Kavramsal Çerçevesi.....	74
2. Hakikat Türleri.....	76
B. Mecaz Kavramı	77
1. Mecazın Tarifi ve Kavramsal Çerçevesi.....	77
2. Mecazın Unsurları.....	79
a. Hakikî ve Mecazî Anlam	79
b. Alaka	81
c. Karîne.....	87
C. Mecazî İfadelerin Vaz'ı.....	89
1. Vaz' İlmi ve Mecazi İfadelerin Vaz'ı Tartışması	89
2. Vaz'ı Tahkikî ve Vaz'ı Tevilî Taksimi	93
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA	101

KISALTMALAR

b. : İbn

bkz. : Bakınız

çev. : Çevirmen

ed. : Editör

h. : Hicrî

hz. : Hazreti

İrcica : İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

İfav : M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İsam : İslam Araştırmaları Merkezi

m. : Miladî

nr. : Numara

ö. : Ölüm

tdv: Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik

t.y. : Tarih yok

vb. : Ve benzeri

vr. : Varak

vd. : Ve diğerleri

yy. : Yüzyıl

ÖNSÖZ

Osmanlı dönemi Arap edebiyatı tarihi açısından araştırılmayı bekleyen bir dönemdir. Bu dönem çok az araştırmaya konu olmuş bir dönem olması yanında bazı Arap edebiyatı tarihçileri tarafından çöküş, gerileme vb. ifadelerle vasıflanmıştır. Osmanlı döneminin maruz kaldığı bu politika sebebiyle bu dönemde yaşamış bir ismin çalışılmasına karar verilmiştir. Öyle ki tezimizin konusu ülkemizde akademik anlamda herhangi bir çalışmaya konu olmamış olan Muhammed Sabbân ve onun belagata dair ortaya koyduğu görüşleri olarak belirlenmiştir. Tezin konu başlığı “Muhammed Sabbân ve Belagata Dair Görüşleri” şeklinde belirlenmiş olsa da Sabbân’ın belagata dair genel anlamda mecaz üzerinde duran eserler vermiş olması hasebiyle tezimizde mecaz özelinde görüşleri konu edilmiştir.

Tez iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Sabbân’ın yaşadığı dönemin konjunktürel şartları, hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş; ikinci bölümde ise mecaza dair görüşleri ve mecazî ifadelerin vaz’ı meselesi ele alınmıştır.

Tez yazım sürecinde kıymetli tavsiyeleriyle yol gösteren ve tezimi baştan sona okuyarak değerlendirmelerde bulunan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖZDEMİR’e; sonrasında zaman ayırarak tezimin tamamını okuyup değerlendiren ve savunma jürimde yer alan hocalarım Doç. Dr. Cemal Abdullah AYDIN ve Dr. Öğr. Üyesi Ali TÜLÜ’ye teşekkür ederim. Her daim teşvikleri ve tavsiyeleriyle destek olan ağabeyim Arş. Gör. Ali SEVER’e; tez konusunu belirleme noktasında fikirleriyle yol gösteren ağabeylerim Arş. Gör. Tuncay AZAR ve Arş. Gör. Salih Sürücü’ye; tezle alakalı farklı meselelerde danıştığım dostlarım Arş. Gör. Furkan GAN, Arş. Gör. Zeynelabidin SOYSAL, Arş. Gör. Ahmet KOCA, Arş. Gör. Abdulhamit SOĞUKPINAR’a; burada isimlerini saymadığım Mersin İslami İlimler Fakültesinin tüm mensuplarına ve dostlarıma müteşekkirim. Son olarak maddi manevi her an yanımda olan başta annem, babam ve kardeşim olmak üzere ailemin tüm fertlerine, her anlamda daima beni destekleyen ve teşvik eden eşime de teşekkür borçlu olduğumu ifade etmek isterim.

Ahmet HARMAN

İstanbul, 2021

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I. KONU VE YÖNTEM

Osmanlı dönemi, Arap edebiyatı/belâgati tarihi açısından diğer dönemlere nazaran yeterince araştırılmamış bir dönemdir. Diğer dönemler hakkında müstakil ve kapsamlı pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen bu dönem çok az araştırmaya konu olmuştur. Bunun yanı sıra bazı Arap edebiyatı tarihi çalışmaların göz önüne alındığında bu dönemin taraflı bir şekilde göz ardı edilmeye çalışıldığı rahatlıkla görülebilir. İddialara göre Arap dili, Osmanlı devletinin kurulduğu sıralardan itibaren hem toplumsal hem de ilmî anlamda artık duraksama ve çöküş sürecine girmiş, devlet politikasına binaen halk Arapça'dan uzaklaştırılmaya çalışılmış ve edebiyatçılar edebi ürünlerinde yalnızca zahirî güzelliğe önem vermeye başlamışlardır. Buna ilaveten Arap dili ilimleri haricinde genel anlamda İslamî ilimlerde bilgi üretiminin şerh ve hâşiye türünde eserlerin yaygınlaşması ile donuklaştığı ve adeta tekrara girdiği iddiaları da bu dönemin maruz kaldığı ötekileştirme politikalarından biri olarak gözükmektedir.

Arap dili tarihi açısından Osmanlı döneminin diğer dönemlere nazaran daha az çalışmaya konu olması ve bazı araştırmacıların Osmanlı dönemine yönelik bu taraflı yaklaşımları bizi bu dönemden bir ismi ele almaya sevk etmiştir. Zira bu döneme dair yapılacak olan her türden araştırmanın bu sahaya katkı sunacağı kanaatindeyiz. Bu çerçevede çalışmanın konusu XII. / XVIII. asırda Mısır'da yaşamış ve İslâmî ilimlerin yanı sıra astronomi ve matematik eğitimi de almış çok yönlü bir isim olan Muhammed Sabbân (ö. 1206/1792) ve onun belâgat ilmine dair görüşleri olarak belirlenmiştir.

Sabbân'ın belâgat ilmine dair kaynaklarda ismini tespit edebildiğimiz üç adet eseri bulunmaktadır. Beyan risâlesi ve Semerkandiyye hâşiyesi göz önüne alınırsa eserlerinde beyan konuları içinde daha çok mecaz meselelerini ele alma gayesi güttüğü görülür. Bu eserleri yanında *Tecridu'l-Bennânî* adıyla bilinen *Muhtasaru'l-Meanî* nüshası kenarlarına aldığı notların talebesi Mustafa el-Bennânî tarafından bir araya getirilmesi ile oluşturulan eserinin de bir nevi *Muhtasaru'l-Meânî* hâşiyesi olduğu söylenebilir. Bu eser Mustafa el-Bennânî'ye de nispet edilmektedir. Netice itibariyle Sabbân'ın belâgat ilimlerinden ağırlıklı olarak beyan ilmi hassaten mecaz bahsinde yoğunlaşan eserler vermiş olması, çalışmamızda Sabbân'ın mecaza ilişkin görüşlerini incelemeye sevketmiştir. Bu manada belâgat eserleri arasında beyan risâlesi öne çıktığı

için ana hareket noktası bu risâle olarak belirlenmiş ayrıca *Semerkandiyye hâşiyesi*, *Tecridü'l-Bennânî* adlı eserleri de çalışmamıza kaynak teşkil etmiştir.

Sabbân'ın ilmî anlamda titiz, muhakkik ve münazaracı bir karaktere sahip oluşu neredeyse her eserinde olduğu gibi beyan risâlesinde de göze çarpmaktadır. Risâleye dönemin genel telif karakteristiği açısından bakılacak olursa belâgat ilmine dair herhangi bir metnin şerh veya hâşiyesi olmaması, eseri calibi dikkat bir hale getirmektedir. Eserin müstakil bir eser olması yanında belâgat ilmi haricinde nahiv, fıkıh, tefsir ve usul ilimlerinin önde gelen alimlerinden de nakiller yapmak suretiyle ortaya konması da dikkatleri üzerine çekmektedir.

Sabbân'ın yaşadığı 18.yy Mısır coğrafyasında beyan ilminin mecaz bahislerine dair pek çok eser kaleme alınmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünün ilk kısmında bu eserlerden bazıları hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Sabbân'ın mecaz meselelerini ele aldığı mevzubahis eseri bu muadilleri ile beraber göz önüne alınacak olursa Sabbân'ın risâlesinin bu risâleler arasında en geniş kaynak yelpazesine sahip, dolayısıyla da en hacimli telif olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim diğer eserler genel itibariyle daha muhtasar bir yapı arz etmektedir. Bundan dolayıdır ki eser üzerine Sabbân'ın muasırı olan İnbabî, Mînyavî ve Muhammed İliş tarafından şerhler yazılmıştır. Netice itibariyle bu durum çalışmamızın konusunu Sabbân çerçevesinde belirlememize götüren sebepler arasındadır. Bunun yanı sıra *Tecridü'l-Bennânî* adlı *Muhtasaru'l-Meanî* üzerine aldığı notların talebesi Mustafa Bennânî tarafından bir araya getirilmesi ile oluşturulan eserinin Mısır coğrafyasında görmüş olduğu teveccüh ve bunun neticesinde Ezher'de ders kitabı olarak okutulması ve modern dönemde belâgata dair kaleme alınmış olan muhtasar birçok eserin hazırlanmasında ilham kaynağı olması da bu manada etkili olmuştur.

Çalışmamızın birinci bölümünün ilk kısmında yaklaşık üç asır boyunca Osmanlı'nın hakimiyeti altında olan Mısır coğrafyası hakkında kısa bilgiler verildikten sonra spesifik olarak müellifimizin yaşamış olduğu 18. yy. Mısır coğrafyası üzerinde durulmuştur. Ayrıca dönemin siyasi ve ilmî şartlarının ele alınacağı bu kısımda Osmanlı-Mısır tarihini konu alan eserler ve akademik çalışmalar da değerlendirilmiştir.

İkinci kısımda Sabbân'ın hayatı ile alakalı bilgiler çerçevesinde başta ismi ve nisbesi, doğumu ve künyesi, kişiliği ve vefatı ardından da ilmi hayatı başlığı altında ilim tahsili, hoca-talebe ilişkisi içinde olduğu şahsiyetler ve onların Arap diline dair

çalışmaları ele alınmıştır. Üçüncü kısımda ise Sabbân'ın başta Arap dilinin farklı sahalarında kaleme aldığı, ardından da hadis, fıkıh, astronomi, mantık, münazara ilimlerinde telif ettiği matbu ve mahtut halde bulunan eserleri hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Belâgata dair kaleme aldığı eserler hem konu bütünlüğünün sağlanarak araya fasıla girmemesi hem de çalışmamızın ana kaynaklarını oluşturduğu için ikinci bölümün ikinci kısmında ele alınmıştır. Sabbân'ın mecaza dair kaleme almış olduğu beyan risâlesi adıyla bilinen risâlesi diğer eserlerine göre daha detaylı bir şekilde incelenmiştir. Dolayısıyla çalışmamızın tali olarak bir amacının da bu eserin içerdiği inceliklerin ilim dünyasıyla buluşturulması ve daha kapsamlı araştırmalara konu teşkil etmesi gereken bir eser olduğunun gözler önüne serilmesi olarak ifade edilebilir.

Çalışmamızın ikinci bölümünün ilk kısmında belâgat kavramının sözlük ve terim manaları, klasik dönemde kaleme alınmış sözlükler ve belâgat tarihine dair kaleme alınmış eserlere referansla ele alındıktan sonra belâgat ilminin ortaya çıkmasında etkili olan faktörler kısaca değerlendirilmiştir. Belâgat ilminin gelişiminin ele alındığı kısımda çalışmamızın esasını mecaz kavramı oluşturduğu mecaz tartışmaları çerçevesinde belâgat ilminin tarihsel süreç içinde gelişimi ve diğer temel islam bilimlerinde mecaz kavramı üzerindeki tartışmaların belâgat ilminin gelişimine katkısı üzerinde durulmuştur. Ardından ise Sabbân'ın yaşamış olduğu 18. yüzyıl Osmanlı-Mısır coğrafyasında genel anlamda Arap dili, özelde ise belâgat alanında ortaya konulmuş eserler ve özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra Üşmûnî şerhi, Semerkandiyye risâlesi gibi o dönemde pek çok kişi tarafından üzerine şerh ve hâşiye çalışmaları yapılmış olan bazı eserler de göz önüne alınmıştır.

İkinci kısımda Sabbân'ın belâgat ilmine dair kaleme almış olduğu eserler hakkında bilgi verilmiş, beyan risâlesi çalışmamızın ana kaynağını oluşturduğu için bu eser diğer eserlerine nazaran daha detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda eser farklı isimlerle anıldığı için ismi ve telif sebebine özellikle değinilmiş ardından eserde en çok kullanılan kaynaklar ve eser üzerine Sabbân'ın öğrenci silsilesinde bulunan isimler tarafından yapılan değerlendirme çalışmaları hakkında bilgi verilmiş ve eserler birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Çalışmamızın üçüncü bölümünde hem Sabbân'ın risâlesinde bazı vaz' meselelerine değinmiş olması hem de vaz' kavramının bizzat mecaz ve onun karşıtı olan hakikat kavramı ile doğrudan ilintili bir kavram olması hasebiyle Sabbân'ın eserinde kısaca üzerinde durduğu gibi vaz' ilminden kısaca bahsedilmiş; vaz'

literatüründe mecaz tartışmaları tarihsel gelişimi ve Sabbân'ın bu konu ile alakalı tavrı hakkında bilgi verilmiştir. Bu çerçevede vaz'ı tahkiki ve vaz'ı tevili kavramları üzerinde durulmuştur.

Son bölümde öncelikle hakikat ve mecazın kavramsal çerçevesine değinilmiş; tarifleri ve türleri hakkında bilgi verilmiştir. Ne var ki yalnızca klasik kaynaklardan bilgi vermekle yetinilmemiş bunlara ilaveten Sabbân'ın bu bağlamda eserinde üzerinde durduğu birtakım tespitleri de göz önüne alınmıştır. Genel itibariyle Sabbân'ın bu tespitleri çerçevesinde mecaz ile alakalı meseleler tartışılmıştır.

Tezimizin büyük bir çoğunluğu 2020 yılının başından itibaren ülkemizi de etkisi altına alan Covid-19 pandemisi sürecinde hazırlandığı için öngörülmeleyen birtakım sıkıntılarla karşılaşmıştır. Ne yazık ki kütüphaneler ve üniversiteler geçici süreliğine kapatılmak zorunda kalınmıştır. Bu açıdan hem randevü sistemiyle hizmet verilmesi sebebiyle kütüphanelerde görülen yoğunluk hem de şehirlerarası seyahat kısıtlaması etkili olmuştur. Dolayısıyla çalışmamızda mecburen kaynakların bizzat matbu haline ulaşmak yerine pdf formatındaki matbu görüntülerinden istifade edilmiştir. Tezimizde referans gösterme uygulamalarından Zotero programı da aktif bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca dipnot gösterme stili olarak İSNAD atıf sistemi esas alınmıştır. Zotero ile senkronize bir şekilde hizmet veren İsam kütüphanesi kataloğu da kaynakların künye bilgilerinin Zotero'ya kaydedilirken istifade ettiğimiz veritabanları arasındadır. Bu yöntemler hem sunduğu vakit tasarrufu açısından hem de sağladığı geniş veri hacmi açısından hayat kurtarıcı vazifesi görmüştür.

Şekilsel bakımdan tezin hiçbir bölümünde farklılığa mahal vermemek için başta müellifimizin meşhur olduğu nisbesinin yazımında “Sabbân” şeklinde şapkalı “â” harfi ile yazımına dikkat edilmiştir. Sabbân'ın nisbesi haricinde diğer şahıs isimlerinin yazım tarzlarında da tek tip olmasına dikkat edilmiştir. Nitekim bu isimlerin yazımında da Diyanet İslam Ansiklopedisinde belirtilen tarz esas alınmıştır. Bunun haricinde tezimizde ismini zikredip yanına vefat tarihini eklemiş olduğumuz başta Sabbân'ın hocaları ve öğrencileri olmak üzere diğer tüm şahısların vefat tarihlerinde de yine ansiklopedi maddesi bulunanların Diyanet İslam Ansiklopedisindeki ilgili maddede geçen vefat tarihleri göz önüne alınmıştır. Ansiklopedi maddesi bulunmayanların isim ve vefat tarihlerinin belirlenmesi noktasında da kendilerine atıf yapılan tez, makale vs. akademik çalışmalarda geçen tarz esas alınmıştır.

II. KAYNAKLAR

Sabbân hakkında Arap dünyasında tez ve makale türünde hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çerçevede Ahmed Abdurrahman 'İvad tarafından 2003 yılında Sudan/Ummudurman Üniversitesinde “*eş-Şevahid en-Nahviyye ve Kava'idu'l-İhticac bihâ 'inde's-Sabbân*” ; Ziyad Muhammed Selman tarafından 2006 yılında Ürdün/Mute Üniversitesinde “*el-Fikru'l-Lügavî 'inde's-Sabbân fi Hâşiyetihî 'ale'l-Üşmûnî*”; Abdülkerim el-Es'ad tarafından 1975 yılında Mısır/ 'Ayn Şems Üniversitesinde “*Ebü'l-İrfan Muhammed b. Ali Sabbân Hayatuhu ve Âsâruhu fi'n-Nahv ve'l-Belaga*” adlı doktora tezi hazırlanmıştır. Bu tezler dışında Üşmûnî hâşiyesinin farklı bölümleri de tahkik türünde farklı tezlere konu olmuştur.

Muhammed Sabbân hakkında yapılmış, farklı mecralarda tespit edip burada bazılarını zikrettiğimiz çalışmalar genel itibariyle Sabbân'ın nahiv perspektifi çerçevesinde yoğunlaşmış çalışmalardır. Nitekim Sabbân nahiv ilmi konusunda Üşmûnî'nin *Elfiyye* şerhi üzerine yazdığı hâşiyesiyle tanınır olduğu için bu çalışmaların hareket noktası da Üşmûnî hâşiyesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sabbân'ın belâgate ilişkin yönelimlerini konu alan Arap dünyasında hazırlanmış akademik çalışmalarda ise bazılarının edisyon kritik türünde çalışmalar olduğunu bazılarının ise Sabbân'ın beyan risâlesi ve spesifik olarak bu risâle üzerine yapılmış şerh ve hâşiyeleri konu edilmiştir. Ferec Kamil Ahmed Selim tarafından 1993 yılında Ezher Üniversitesinde kaleme alınan “*el-Cuhud el-Belağîyye li's-Sabbân me'a tahkiki risâletihî fi'l-İstiarat*” adlı doktora; Rafet İsmail Ganim tarafından 2000 yılında Ezher Üniversitesinde kaleme alınan “*er-Risâletü'l-Beyâniyye beyne Hâşiyetey Mahluf ve el-İnbabi*” adlı yüksek lisans; Hamza Zağlul tarafından 1989 yılında Ezher Üniversitesinde kaleme alınan *er-Risâletü'l-Beyâniyye li's-Sabbân “Dirase ve Tahkik”* adlı yüksek lisans çalışması bu konuda örnek gösterilebilir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde müstakil olarak Muhammed Sabbân'ı konu alan tez veya makale türünde herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Hem genel anlamda Osmanlı döneminde kaleme alınmış bir eser olması hem de Mısır'daki nahiv geleneğinin izlerini taşımasına rağmen yalnızca birkaç makalede Sabbân'ın Üşmûnî hâşiyesine ve Besmele risâlesine atıf yapılmıştır. Üşmûnî hâşiyesine yapılan atıfların da eserin nahiv geleneğindeki yeri gibi muhteva açısından değil; bazı

doğu medreselerinde ders kitabı okutulan bir eser olması açısından yapıldığını görmekteyiz.

Ülkemizde Muhammed Sabbân hakkında müstakil olarak yalnızca Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde Zlfikar Tüccar’ın kaleme aldığı “Sabbân” maddesi tespit edilmiştir. Ne var ki “Sabbân” maddesinde de bazı açılardan tashih gerektiren bilgiler söz konusudur. Söz gelimi Sabbân’ın beyan risâlesi, *Risâle fi’l-İstiarat* ve *er-Risâletü’l-Beyaniyye* adıyla iki ayrı esermiş gibi gösterilmiştir. Oysa bu eser mecaza dair kaleme alınmış ve ulaşabildiğimiz farklı yazma nüshalarında yukarıda belirttiğimiz isimlerle kataloglanmış bir eserdir.

Her ne kadar müstakil olarak Sabbân’ı konu alan bir çalışmaya rastlanmamış olsa da yaşadığı Osmanlı dönemi Mısır coğrafyasındaki edebî hareketlilikleri ve bu dönemde ilmî karakteriyle temayüz etmiş bazı şahsiyetlerin edebî yonemlerini konu alan bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu tarz çalışmalardan literatür taraması sürecinde ve yöntemsel açıdan istifade edilmiştir.

Özellikle Mısır’daki Arap edebiyatı tarihini konu alan çalışmaların ilklerinden, Nurettin Ceviz tarafından 2002 yılında kaleme alınmış olan “*Osmanlılar Döneminde Mısır’da Arap Edebiyatı*” adlı doktora tezi çalışmamızda yol gösterici olmuştur. Ceviz’in bu çalışması hem literatür taraması noktasında hem de bu dönemde ilmi ve edebi anlamda öne çıkan isimlerin tespit edilmesi noktasında faydalı olmuştur.

Bunun yanı sıra 2019 yılında Orhan İyişenyürek tarafından Sabbân’ın diğer hocalarına kıyasla en erken dönemde vefat etmiş olan hocası Abdullah şebravî’nin şiirlerini konu alan “*Abdullah şebravi ve şiiri*” adlı doktora çalışması yine istifade ettiğimiz akademik çalışmalar arasındadır. Bu iki çalışma haricinde çalışmamızın taslağının hazırlanması noktasında Hasan Taşdelen tarafından hazırlanmış olan “*Kemalpaşazade, Hayatı, Eserleri ve Belagatla İlgili Görüşleri*” adlı yüksek lisans tezinden de istifade edilmiştir.

Sabbân’ın yaşadığı dönemi ve coğrafyayı konu alan bu tezler haricinde Osmanlı dönemi belâgat çalışmalarını yazarlarının biyografik bilgileri ile aktaran bazı tezler hazırlanmış; fakat bu tezler genel itibariyle Anadolu coğrafyasında yaşamış Osmanlı alimlerinin belâgat eserlerini esas aldığı için yalnızca üslup açısından bu çalışmalardan istifade edilmiştir.

Akademik tezler dışında “*Arap Edebiyatı Tarihi: Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilad-ı Şâm Bölgesi)*” adlı Kenan Demirayak tarafından kaleme alınmış olan Osmanlı döneminde görülen edebî türleri inceleyen çalışması da bibliyografik açıdan istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Çalışmamızın Sabbân’ın yaşamış olduğu dönem hakkında bilgi verdiğimiz ilk bölümünde ilgili döneme dair bilgi veren ilk kaynakların yanı sıra Osmanlı-Mısır dönemi çerçevesinde ortaya konulmuş kaynaklardan da istifade edilmiştir. Söz gelimi İrcıca’nın yayınlamış olduğu “*Tarihu Mısır fi’l-‘Ahdî’l-‘Osmanî*” adlı eser bu manada pek çok defa başvurduğumuz kaynaklarımızın başında gelmektedir. Bu eser özellikle Osmanlı dönemi hakkında yürütülen karalama politikasına cevap sadedinde hazırlanmış bir eser olduğu için bu dönemi ele alan akademik çalışmalarda faydalanılması gereken kaynaklardan biridir. Bunun yanı sıra Muhammed Kilanî’nin kaleme aldığı *el-Edebu’l-Mısırî fi Zilli’l-Hükmi’l-Osmanî* adlı eseri hem siyasi hem de ilmi ortama dair bilgi verdiğimiz bölümde istifade ettiğimiz kaynaklardan biridir.

Sabbân hakkında bilgi veren kaynakların başında 18.yüzyıl ile 19.yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır tarihini konu alan Abdurrahman Cebertî’nin kaleme almış olduğu *Acaibu’l-Âsar* adlı eser gelir. Sabbân hakkında bilgi veren yaşadığı asra yakın dönemde kaleme alınmış pek çok eser söz konusu olmasına rağmen muhtemelen Cebertî’nin eserinin Sabbân’a en yakın eser olması ve Sabbân’ın Cebertî ailesiyle yakın ilişki içinde olması hasebiyle bu eserler *Acaibu’l-Âsar*’dan aynen naklederek bilgi vermiştir. Bu durumdan dolayı ilk kısımlarda tüm eserlere atıf yapılarak referans verilmiş ilerleyen bölümlerde kaynaklardaki bilgilerin benzeşmesi sebebiyle çoğunlukla Cebertî’nin eseri kaynak gösterilmekle yetinilmiştir.

Cebertî’nin eseri, hem Mısır tarihi hem de Sabbân hakkında verdiği bilgiler açısından bu denli bir yer teşkil etmesi sebebiyle çalışmamızın Sabbân’ın hayatı ile alakalı bilgiler verdiğimiz kısımda ilk kaynağımızı oluşturmuştur. Yalnızca Sabbân’ın hayatı ile alakalı değil hoca-talebe ilişkisi içinde olduğu isimleri ele aldığımız bölümde de Cebertî’nin eseri temel hareket noktasını teşkil etmiştir. Ayrıca son dönem Osmanlı-Mısır tarihini konu alan bir eser olması hasebiyle dönemin siyasi ve ilmi şartları hakkında bilgi verdiğimiz bölüme de kaynaklık teşkil etmiştir. Netice itibariyle 18.yüzyıl ile 19.yüzyılın ilk çeyreğini kapsayıp Mısır coğrafyasını ilmî, tarihî, siyasî vs. birçok açıdan

konu alan eserin bu tarz çalışmalar için kaçınılmaz bir başvuru kaynağı olduğu ifade edilebilir.

Hayatı ile alakalı bilgiler verdiğimiz bölümde Cebertı'nin eseri haricinde tabakat/teracim ve bibliyografik türdeki eserlerden Abdurrezzak Baytar'ın *Hilyetü'l-Beşer*; Muhammed el-Kettânî'nin *Fihrisu'l-Fehâris ve'l-Esbat*; Ali Paşa Mbrek'in *el-Hitatu't-Tevfikiyye*; Ömer Rıza Kehhâle'nin *Mu'cemu'l-Müellifin* adlı eserinden istifade edilmiştir. Bu eserler haricinde Sabbân'ın hayatı hakkında bazı bilgilere eriştiğimiz kendisinin kaleme almış olduğu bazı eserleri ve talebesi İbn Abdisselam ed-Der''nin seyahatnamesi, istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Sabbân'ın belâgata dair kaleme almış olduğu eserlerinden beyan risâlesi ilgili dönemde mecaza dair kaleme alınmış en hacimli ve kaynak yelpazesi en geniş eserlerden biri olduğu için bu çerçevede en çok istifade ettiğimiz başlıca kaynaklardan birini oluşturmuştur.

Mecaz ile alakalı görüşlerini ele aldığımız tezin ikinci bölümünün nc kısmında hakikat ve mecaz kavramları bazı lügat, belâgat ve usûl eserlerine referansla incelenmiş ardından her birinin farklı türleri hakkında Sabbân'ın eserleri merkeze alınmak suretiyle bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın mecaz ile alakalı olan bu bölümünde Sabbân'ın belâgate dair kaleme aldığı eserleri ve özellikle İnbâbî, Minyavî ve Muhammed İliş tarafından beyan risâlesi üzerine yazılan hşiyelerden istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra klasik dönem belâgat eserlerine referans verilmiştir. 18. Yüzyıl Osmanlı-Mısır'da kaleme alınmış olan bazı belâgat eserleri hakkında bilgi verdiğimiz kısımda Sabbân'dan alıntılarına değindiğimiz isimlerin çalışmalarına da bu manada atıf yapılmıştır.

Kavram ve bir ilim olarak belâgata dair temel bilgilerin verildiği bölümde bütünüyle birincil kaynaklar yerine daha çok belâgatın tarihine dair kaleme alınmış olan Türkçe ve Arapça eserlerden faydalanılmıştır. Nitekim burada tezin temel maksadını oluşturmadığı için bu bölümde ana kısma girizgah mahiyetinde kısa bilgiler verilmiştir. Çalışmamız mecaz olgusu çerçevesinde ortaya konmuş bir çalışma olduğundan belâgatın gelişmesinde etkili olan faktörler kısmında da daha çok belâgat ilmindeki mecaz kavramı üzerinden bir tarih okuması yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
MUHAMMED SABBÂN'IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE
ESERLERİ;

I. YAŞADIĞI DÖNEM

Bir olayın veya şahsın etraflı bir şekilde anlaşılması noktasında dönemin konjüktürel şartları ve çevresel faktörler hakkında edinilecek bilgilerin ciddi rolü söz konusudur. Zira bu çerçeveden soyutlanarak girişilecek olan anlama faaliyeti kâsır kalacaktır. 1792/1206 tarihinde vefat ettiği ulaşılabildiğimiz kaynaklar tarafından ittifak halinde bildirilen Sabbân'ın doğum tarihinin bazı hocalarının vefat tarihlerinden hareketle 18.yüzyılın ikinci çeyreği olduğu söylenebilir.¹ Dolayısıyla bu bölümde öncelikle Osmanlı-Mısır genel tarihine değindikten sonra Osmanlı devletinin hakimiyeti altında bulunan ve Fransızlar tarafından işgal edilene kadarki dönemi içine alan 18. yüzyıl Mısır coğrafyası hakkında kısaca bilgi verilecektir.

A. Siyasi Ortam

Osmanlı devletinin Arapların yaşamış olduğu coğrafya ile tanışması, dokuzuncu Osmanlı padişahı ve ilk Osmanlı halifesi Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Suriye, 1517 yılında da Mısır topraklarında Memlüklere galip gelmesiyle başlamıştır. Mısır'ın fethiyle beraber dolaylı olarak Hicaz bölgesi de Osmanlı'nın hakimiyeti altına girmiştir. Yaklaşık üç asır boyunca devam eden bu fiili hakimiyet Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali ve birkaç yıl sonra Mehmet Ali Paşa'nın, merkezî yönetimine baş kaldırması ile artık farklı bir boyuta evrilmiş; Osmanlı'nın Mısır üzerindeki hakimiyetinin fiilen son bulduğuna işaret etmiştir.²

Bunun yanı sıra yaklaşık üç asır boyunca devam eden hakimiyet sürecinde de dönüm noktası teşkil eden birtakım hadiseler meydana gelmiştir. Ne var ki 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı'nın Mısır'a atadığı valilerinin Kasımiyye ve Fikariyye grupları ve Memlük beylerinin nüfuzuna karşı artık yetersiz kalmaları ve otoritelerini

¹ Bu konu ile alakalı "Doğumu ve Künyesi" başlığı altında detaylı bilgi verilecektir.

² Kemal Hamid Mugis, *Mısır fi'l-Asri'l-Osmani: 1517-1798 M.* (Kahire: Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ma'lumati'l-Kanuniyye li-Hukuki'l-İnsan, 1997), 21; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi: Osmanlı Dönemi (Mısır ve Biladu's-Şam Bölgesi) (922-1217/1516-1802).* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2015), 19.

koruyamamaları³ Osmanlı'nın Mısır'da eski hakimiyetinin kalmadığının habercisi olmuştur.

Osmanlı dönemi ile alakalı taraflı ve menfi duruşunu farklı eserlerinde gözler önüne seren Corci Zeydan, Osmanlı dönemi Mısır coğrafyası hakkında çok az bilgi bulunduğunu ve araştırmacılar tarafından bu dönem tarihi hakkında çok az sayıda çalışma yapıldığını ifade etmiştir;⁴ ancak bu dönemi ele alan oldukça fazla eser ve araştırma söz konusudur.⁵

Bu çerçevede IRCICA tarafından hazırlanmış olup Osmanlı dönemi Mısır coğrafyasını siyasi, ilmi, sanatsal, ekonomik vs. boyutlarıyla ele alan *Tarihu Mısır fi'l-'Ahdî'l-'Osmanî* adlı eser ülkemizde bu sahada akademik olarak hazırlanmış önemli eserlerin başında gelmektedir.⁶

Mısır, yalnızca taşıdığı kültürel miras ve bulunduğu jeopolitik konumu açısından değil iktisadî anlamda Hicaz ve Yemen topraklarına nazaran daha çok getirisi olan bir coğrafya olduğu için de Osmanlı devleti tarafından özel ilgi gösterilen topraklar arasına girmiştir.⁷ Netice itibarıyla Osmanlı eyaletleri arasındaki protokol sıralamasında İstanbul'dan sonra Rumeli ve Anadolu coğrafyası gelirken Mısır'ın fethinden sonra bu sıralamada İstanbul'dan sonra Mısır ikinci sırayı işgal etmiştir.⁸

Osmanlı devleti Mısır'ın fethiyle birtakım siyasi kazanımlar elde etmiş; hilafetin devralınması suretiyle de İslam dünyasındaki öncülüğünü tescillemiştir. Ne var ki Mısır,

³ Muhammed Seyyid Kilanî, *el-Edebü'l-Mısri fi Zilli'l-Hükmi'l-Osmanî* (Kahire: Dârü'l-Fercani, 1984), 12.

⁴ Corci Zeydan, *Osmanlı Mısır*, thk. Muhammed Harb, çev. Mustafa Özcan (İstanbul: Özgü Yayınları, 2015), 53.

⁵ Başta İbn İyas'ın (ö. 930/1524[?]) *Bedâi'u'-z-Zuhur* adlı meşhur eseri olmak üzere Osmanlı-Mısır dönemi ile alakalı doyurucu bilgiler içeren bu eserler için bkz. Orhan İyişenyürek, *Abdullah Şebravî ve Şiiri* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019), 19-22; Nurettin Ceviz, *Osmanlılar Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı (1517-1798)*. (Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002), 86-106.

⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Tarihu Mısır fi'l-'Ahdî'l-'Osmanî* (İstanbul: IRCICA, 2017).

⁷ Muhammed Seyyid es-Seyyid, "Mısır / Osmanlı Dönemi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2004), 29/563-569; Güner Selda, "Mısır'da Âsi Bir Memlük: Bulutkapan Ali Bey (El-Kebîr) (1768/69-1773)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53/1 (2013), 158.

⁸ Ceviz, *Osmanlılar Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı*, 26.

öncesinde İslam devletinin başkenti iken fetihten sonra Osmanlı devletinin önemli bir vilayeti haline gelmiştir.⁹

Mısır'ın Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilmesinin ardından bölgedeki yönetim şekli soru işareti olarak belirmiştir. Bu çerçevede Yavuz Sultan Selim bölgeden ayrılmadan önce Mısır, Osmanlı merkezî idaresi altında beylerbeyilik haline getirilmiştir. Her ne kadar Osmanlı'nın yönetim sisteminin Mısır'a da tatbik edilmesi düşünülmüşse de şartlar buna pek müsaade etmemiş; önceki Memlük yönetim sisteminin ıslahı tercih edilmiştir. Fethedilen toprakların önceki hakimi Memlükler olduğu için Memlük emîrleri görevlerinde bırakılmış; söz gelimi ilk defa vali olarak Memlük asıllı bir isim olan Hayır Bey tayin edilmiştir.¹⁰ Ancak sonraki asırlarda devletin Mısır'daki nüfuzunun azalması ve otoritesinin kaybolmasında en büyük rolü yine Memlük beyleri ve emîrleri oynamış, Mısır yönetimi adeta onların eline geçmiştir.¹¹

18. yüzyıl Osmanlı devleti için genel anlamda siyasi ve ekonomik buhranların ayrıca toprak kayıplarının yaşandığı ve devletin önceki dönemlerdeki heybetini kaybettiği gerileme sürecinin başlangıcı olan bir dönemdir. Nitekim tam da 1600'lü yılların sonunda imzalanmış olan Karlofça antlaşması Osmanlı için gerilemenin başladığı bir dönüm noktası kabul edilmektedir.¹²

18. yüzyılın başlarında Mısır coğrafyasında meydana gelen en büyük değişikliklerden biri önceki dönemlerden farklı olarak nüfuzun ordudan ve paşalardan Memlük beylerine geçmiş olmasıdır. Devletin heybetinin kaybolmasıyla Memlükler güç kazanmışlardır. Mısır Memlük beylerinden birinin üstlendiği “Şeyhü'l-Beled” makamı zamanla Mısır'daki en yetkili merci haline gelmiştir. İş bununla kalmamış, mevkiyi elde etmek adına canhıraş bir şekilde rekabet eden Kâsımiyye ve Fıkâriyye gruplaşması ortaya

⁹ Macide Mahluf, “el-'Alakâtü'l-Osmaniyye el-Memlûkiyye ve'l-Fethü'l-Osmanî li-Mısır”, *Tarihu Mısır fi'l-'Ahdî'l-Osmanî* (İstanbul: IRCICA, 2017), 52-53.

¹⁰ es-Seyyid, “Mısır / Osmanlı Dönemi”, 29/563-569.

¹¹ Zeydan, *Osmanlı Mısır*, 201.

¹² Abdülkadir Özcan, “Karlofça”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2001), 24/504-507.

çıkıştır.¹³ Osmanlı devleti muhtemelen Mısır'daki yerel yönetimin özerklik hevesine ket vurmak için gruplar arasındaki çekişmelere müsaade etmiştir.¹⁴

Bu durumun haricinde Memlûk beylerinin kararları Osmanlı'nın atadığı valinin kararının önünde bir yer teşkil etmiş; Osmanlı valisi yalnızca merkezdeki padişahın temsilcisi konumuna düşmüştür. Örneğin 1722 yılında Memlûk beylerinin Osmanlı valisini savaşa zorlayarak ona ferman çıkarttıkları bilinmektedir. Ayrıca 1726 yılında Mısır'a tayin olunan Nişancı Mehmet Paşa'nın Mısır'a ulaştığında kendisini karşılamaya gelen Memlûk beylerine söylediği şu ifadeler o süreçte yaşanan durumu gözler önüne sermektedir. “[Bizim sizlerle alakalı] Hiçbir sorunumuz yok. Sizler [Osmanlı] sultanının ülkesinde [görevlendirdiği] emanetçilerisiniz. Biz ise sizlerin misafiriyiz. Sultanının ülkesinde her şey sizden sorulur.”¹⁵

Mısır, 18. yüzyılda siyasi anlamda çalkantılı bir sürecin yanında etkisini ağır bir şekilde gösteren veba salgınları, kuraklık ve dolayısıyla da kıtlığın yaşandığı bir coğrafya olmuştur. Nitekim 1780 yılından itibaren hem insan hem de hayvanların ölümüne sebep olan büyük hastalıklar ve iklimsel birtakım hadiseler Mısır'ı vurmuştur. Özellikle veba salgınları 18. Yüzyılda, görülen hastalıklar açısından Mısır'ın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.¹⁶

Birçok kişinin hayatını kaybetmesine sebep olan en büyük veba salgınlarından biri 1791 yılında Mısır'da yaşanan veba salgınıdır. Başta müellifimiz Sabbân'ın da bir yıl sonra vefatına sebep olan salgın¹⁷ her sınıftan binlerce kişiyi ölüme götürmüştür. Ne var

¹³ Kilanî, *el-Edebü'l-Mısri fî Zilli'l-Hükmi'l-Osmanî*, 12. Cebertî bu gruplaşmayı Cahiliyye adeti olarak tavsif etmekle beraber “nifak ve ayrılık tohumlarını serpilmesine sebep olmuştur” ifadeleriyle aktarır. Bkz. Abdurrahman Cebertî, *Târîhu Acâibi'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar*. (Kahire: Müessetü Hindavî, 2012), 1/35.

¹⁴ Selda, “Mısır'da Asi Bir Memlûk”, 159.

¹⁵ Mugis, *Mısır fi'l-asri'l-Osmani*, 67.

¹⁶ Alan Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev. Seda Özdil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 197.

¹⁷ Cebertî bu konuda net olarak salgın sebebiyle vefat ettiğini ifade etmez. Ancak -öldüğü vakit tam olarak vebanın ilk ortaya çıktığı zamanlar- şeklinde ifade eder. Kaldı ki muhtemelen Sabbân bu salgında hayatını kaybetmiştir. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/319.

ki salgın akabinde meydana gelen kıtlıklar da Mısır coğrafyasını zor bir süreçte sürüklemiştir.¹⁸

Sabbân'ın vefat tarihi haricinde doğum tarihi hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda bilgi olmamakla beraber ilerde üzerinde duracağımız bazı detaylar göz önüne alındığında yaşadığı dönemin (? – 1206/1792) Osmanlı padişahları şunlar olduğu söylenebilir;

	Padişah	Vefat Tarihi	Saltanatı
1.	III. Ahmed	1736	(1703 - 1730)
2.	I. Mahmud	1754	(1730 - 1754)
3.	III. Osman	1757	(1754 - 1757)
4.	III. Mustafa	1774	(1757 - 1774)
5.	I. Abdülhamid	1789	(1774 - 1789)
6.	III. Selim	1808	(1789 - 1807)

B. İlimi Ortam

Mısır erken dönemlerden bu yana pek çok alime ev sahipliği yapmış bunun yanı sıra pek çoğunun da uğrak yeri olmuş; İslam dünyasının her yerinden ilim talebeleri ilim tahsil etmek için Mısır'ın yolunu tutmuştur.¹⁹ Dolayısıyla Mısır'da zamanla bir ilim kültürü oluşmuş ve bu kültür kurulan farklı cami, medrese ve daha sonrasında üniversitelerle kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Öyle ki Mısır coğrafyası örneğin nahiv ekolleri arasında zikredilen Mısır ekolü²⁰ gibi ekolleşmelere de şahit olmuş, sarf, nahiv,

¹⁸ Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında*, 207.

¹⁹ Hüsam Muhammed Abdulmu'tî, *Şeyhu'l-Cami'i'l-Ezher fi'l-'Asri'l-'Usmanî* (Mısır: Mektebetü'l-İskenderiyye, 2016), 17; Kilanî, *el-Edebü'l-Mısri fi Zilli'l-Hükmi'l-Osmanî*, 17.

²⁰ Hüseyin Ersönmez, *Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolü* (Sütçü İmam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016); Mahmut Kafes, "Osmanlılar Döneminde Mısır'da Bilimsel Faaliyetler ve Nahiv İlminin Durumu", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12 (2014), 289.

belâgat gibi dil ilimleri haricinde İslami ilimlerin pek çoğunda öne çıkan isimler yetiştirmiştir. Bu açıdan Mısır, İslam ilim tarihinin hem teşekkül hem de gelişim sürecinde önemli hadiseler ve önemli şahsiyetlerin varlığına şahit olmuş bir coğrafyadır.

Mısır coğrafyası Osmanlı'nın hakimiyetinde bulunduğu süre zarfında önceki dönemlerden edindiği ilmî ve kültürel kazanımlarını korumuştur. Nitekim Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettiğinde ilk olarak Ezher'e yönelmiş; oradaki hoca ve talebelere büyük miktarda ihsanlarda bulunmuştur. Onun ardından da Mısır'a gönderilen Osmanlı yöneticilerinin yürütmüş olduğu politikalar Osmanlı devletinin Mısır ve hususiyetle el-Ezher'in ilmî konumuna ne denli ehemmiyet verdiklerini ortaya koymuştur.²¹

Her dönemin kendi konjunktürel şartlarından kaynaklanan birtakım vasıfları bulunmakla beraber Osmanlı dönemi Mısır, düşünce ve kültür hayatı açısından memlûklülerin devamı niteliğinde bir karakter taşıdığı söylenebilir.²² Bu açıdan Memlûk dönemi ile Osmanlı dönemleri arasında belirgin fark olduğu söylenemez. Nitekim diğer bölgelerde olduğu gibi Mısır'da da toplumun karakteristik yapısı ve yaşam tarzına dokunulmamış; halk kendine özgü yaşam tarzını sürdürmüştür.²³

Mısır'ın ilmî anlamda böylesine ön plana çıkmasında Ezher külliyesinin büyük role sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Ezher başta İslamî ilimler olmak üzere diğer birtakım müspet ilimlerin de tahsil edildiği bir merkez görevi üstlenmiş, özellikle o coğrafyada ilimle meşgul olan her kesimin bağlantılı olduğu bir müessese haline gelmiştir.²⁴

Memlûkler döneminde Ezher haricinde Salihyye, Tabersiyye ve Sargıtmış medreseleri ilmî anlamda daha bariz iken Osmanlı döneminde özellikle Ezher ön plana çıkmıştır. Bu duruma birçok gerekçe gösterilebilir. Ancak muhtemelen en barizi

²¹ Said Abdülfettah Âşûr, "Ezher", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1995), 12/59-63.

²² Kafes, "Osmanlılar Döneminde Mısır'da Bilimsel Faaliyetler ve Nahiv İlminin Durumu", 281; es-Seyyid, "Mısır / Osmanlı Dönemi", 29/563-569.

²³ es-Seyyid, "Mısır / Osmanlı Dönemi", 29/563-569.

²⁴ Abdülmün'im Hafâcî, *el-Ezher fî elfi 'Âmm* (Beyrut : Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/27.

Mısır'daki birçok medresenin Memlûk sultanlarının ismini taşıyor olmasıdır. Osmanlı devleti bundan dolayı el-Ezher'e diğer müesseselerden daha çok ehemmiyet vermiştir.²⁵

Ezher'in Mısır'da ilmi bir merkez olarak sürekliliğini korumasında Osmanlı döneminde ihdas edilen Ezher şeyhliği makamının da rolü büyüktür. Nitekim Ezher şeyhi Ezher'deki herkesi ilgilendiren işleri yönetmek yanında ilmî ve dinî işlerle de ilgilenmekle görevlendirilmiştir. Osmanlı döneminde Ezher, Arap dili ve edebiyatının muhafazası noktasında da büyük rol oynamıştır.²⁶

Netice itibariyle “Nîl olmasaydı Mısır olmazdı” şeklindeki meşhur sözden²⁷ mülhem “Ezher olmasaydı Mısır bugün ilmî anlamda böyle olmazdı” sözü rahatlıkla ifade edilebilir.

Arap edebiyatında Osmanlı dönemi farklı açılardan sınırları çizilmiş bir dönemdir. Ancak dokuzuncu Osmanlı padişahı ve ilk halifesi Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Suriye'ye, 1517 yılında da Mısır'a girişi ile başladığı ve 1802 yılında Fransızların Mısır'dan çıkarılmasına müteakip 1805 yılında Bâbîâlî'nin Mehmet Ali Paşa'yı Mısır valisi olarak tanıması ve Mısır'da hakimiyetini kurmasıyla bittiği bilinmektedir.²⁸ Ancak edebî olarak bu dönemin Mısır'daki hakimiyet ile sonlandırılması pek yerinde bir tespit olarak gözükmemektedir. Başlangıç tarihi için ihtilaf olmamakla beraber Arap edebiyatında Osmanlı döneminin, devletin 20.yüzyılın başlarında yıkılışına kadar teşmil edilmesi en isabetli yaklaşımdır. Bu durumda 19.yüzyılda kaleme alınmış olan farklı edebî türlerde Osmanlı kültürünün etkisi olduğu rahatlıkla söylenebilir.²⁹

Çalışmamızın kavramsal çerçevesi hakkında bilgi verdiğimiz kısımda kısaca değineceğimiz Osmanlı döneminin özellikle Arap edebiyatı tarihi bakımından maruz kaldığı ötekileştirme politikası ile alakalı edebiyat tarihçilerinin farklı tavırları söz

²⁵ Bunun haricinde de bu durumun birçok gerekçesi vardır. Detaylı bilgi için bkz. Abdulmu'tî, *Şeyhu'l-Cami'i'l-Ezher fi'l-'Asri'l-'Usmani*, 14.

²⁶ Âşûr, “Ezher”, 12/59-63.

²⁷ İyışenyürek, *Abdullah Şebravî ve Şiiri*, 18.

²⁸ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi : Osmanlı dönemi*, 15.

²⁹ Bu görüş “Osmanlı'da Ulumi Arabiyye” sempozyumunun Youtube'daki canlı yayınında Mücahit Küçüksarı tarafından dile getirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mücahit Küçüksarı, “Arap Edebiyatı'nın Osmanlı Döneminde Çöküş Yaşadığı İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye Sempozyumu - 1. Gün - 18 Aralık 2020*, 2020, 04:48:10'dan itibaren.

konusudur. Bu çerçevede ortaya atılan menfi görüşler farklı müsteşrik edebiyat tarihçileri tarafından ilk defa ortaya atılmış, Arap dünyasında görülen bu minvaldeki tavırlar da genellikle ilgili müsteşriklerin bu konuda lanse ettikleri görüşlerden etkilenmek suretiyle ortaya konulmuştur. Söz gelimi bu konuda olumlu, olumsuz takınılan tüm tavırları Kenan Demirayak *Arap Edebiyatı Tarihi: Osmanlı Dönemi* adlı eserinde dört gruba ayırmıştır.

Birinci Grup: Osmanlı dönemini hiçbir şekilde göz önüne almayan, bu dönemi adeta hiç yaşanmamış gibi kabul eden ve bu dönemde ortaya konulmuş olan eserleri, bu dönemin akabindeki “el-‘Asru’l- Hadis” yani modern dönem başlığı altında değerlendiren edebiyat tarihçileri grubudur. Bu görüşün en önemli temsilcileri arasında Fransız müsteşrik Régis Blachère gelmektedir.

İkinci Grup: Osmanlı dönemini müstakil olarak değil de önceki geniş bir zaman diliminin içinde değerlendiren gruptur. Başlangıç ve bitiş tarihini keskin bir şekilde belirli olmadığını ortaya koyan bu görüş, Osmanlı dönemini, önceki ve sonraki dönemlerin içinde kabul eder.

Bu görüşün en önemli temsilcilerinden biri İtalyan müsteşrik Carlo Alfonso Nallino(ö. 1938)’ dur. Kendisi Osmanlı dönemini Abbasî devletinin yıkılışından Mehmet Ali Paşa’nın 19.yüzyılın başında Mısır’da hakimiyetini ilan ettiği tarihe kadarki sürecin içinde ele alır. Nallino’nun bu görüşünü Batı ve Arap dünyasından birçok isim takip etmiştir. Arap dünyasından bu şahsın görüşünü Ahmed el-İskenderî ve Mustafa İnanî *el-Vasıt fi’l-Edebi’l-‘Arabî*; Ahmed Hasan Zeyyat (ö. 1968) *Tarihu’l-Edebi’l-Arabî*; Ahmed el-Haşimî *Cevahiru’l-Edeb*; Nedim Adıyy (ö. 1991) *Tarihu’l-Edebi’l-Arabî*; Şevki Dayf (ö. 2005) *Tarihu’l-Edebi’l-Arabî: ‘Asru’d-düvel ve’l-İmarat*; Bekri Şeyh Emin *Mütala’at fi’ş-Şi’ri’l-Memlükî ve’l-Osmanî*; İbrahim el-Kilanî *el-Veciz fi’l-Edebi’l-‘Arabî*; Hanna el-Fahurî *el-Cami’ fi Tarihi’l-Edebi’l-Arabî*; Ömer Dekkak *Mevakibu’l-Edebi’l-Arabî* adlı eserlerinde takip etmiştir.

Üçüncü grup: İkinci grubun sahip olduğu görüşe ilaveten Osmanlı dönemini bağımsız bir bölüm olarak telakki eden gruptur. Bu görüşe sahip olan edebiyat tarihçileri Osmanlı dönemini diğer önceki dönemlerle birlikte ele almakla beraber eserlerinde bu döneme müstakil bir bölümde de değerlendirmişlerdir. Bu görüş Arap dünyasında öne çıkan Ahmed Emin ve Ömer Musa Bâşâ vs. birtakım tarihçiler tarafından takip edilmiştir.

Dördüncü grup: Osmanlı dönemini diğer dönemlerden ayırt ederek karakteristik birtakım özelliklere sahip olan müstakil bir dönem olarak ele alırlar. Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve ardından Mısır'a girişi ile Napolyon'un Mısır'ı işgali arasını kapsayan bu görüş ilk defa Corci Zeydan tarafından ele alınmıştır.³⁰

Netice itibariyle Osmanlı dönemi hem başlangıç ve bitiş sınırlarının belirlenmesi hem de Arap edebiyatındaki yeri açısından etraflı bir şekilde ele alınması gereken bir dönemdir. Tezimizde Osmanlı dönemini ve bu dönemde yaşamış bir ismi konu almamızın ardında yatan en bariz sebeplerden biri de bu durumdur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu dönemde dil ilimleri çerçevesinde değerlendirilebilecek olan çokça çalışma yapılmıştır;

Bu eserlerin başında Nureddin el-Üşmûnî'nin (ö. 918/1513), *Elfiyye* adlı İbn Malik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) kaleme aldığı eserine *Menhecu's-Sâlik ilâ Elfiyye İbn Malik* yazdığı şerhi gelmektedir. Her ne kadar eser, Suyutî başta olmak üzere birçok şârihin *Elfiyye*'ye yazdığı şerhlerden faydalanmak suretiyle ortaya konulmuş bir eser olsa da Sabbân'ın hâşiyesiyle daha bilinir hale geldiği bilinmektedir.³¹

Ne var ki Üşmûnî hâşiyesinin yine Mısır coğrafyasında yaşamış Suyutî gibi isimlerin şerhlerinin yanında ön plana çıkması yalnızca Sabbân'ın bu esere bir hâşiyeye yazmış olması ile açıklanması pek isabetli gözükmemektedir. Çünkü Mısır coğrafyasında Sabbân haricinde onun ders aldığı hocalarından birçoğu ve talebelerinden bazıları Üşmûnî şerhi üzerine hâşiyeye kaleme almışlardır. Sabbân'ın hocalarından Hasen el-Müdabiğî, Muhammed el-Hifnî ve onun kardeşi Yusuf el-Hifnî bunlardan yalnızca birkaçıdır. Netice itibariyle Üşmûnî şerhinin, hem genel nahiv tarihi hem de Osmanlı dönemi dil ilimleri tarihi açısından geniş perspektifle farklı okumalara konu olması gereken bir eser olduğu söylenebilir.

Bir diğer eser de Ebü'l-Kasım es-Semerkindî tarafından mecaza dair meseleleri ve daha spesifik olarak istiare konusunu ele aldığı *Feraidü'l-Fevaid* ve *Risâle fi'l-İstiarat* adlarıyla diye bilinen eseri gelmektedir. Eserin en bilindik şerhi İsamuddin İsfarayî'nin

³⁰ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi : Osmanlı dönemi*, 30-35. Demirayak'ın bu eseri konuyu hem edebî hem de tarihi açıdan ele alan ülkemizde hazırlanmış olan en yetkin eserlerden biridir.

³¹ Halit Zevalsiz, "Üşmûnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2012), 42/399-400.

tarafından kaleme alınmış olan şerh gelmektedir. Sabbân'ın kaleme aldığı hâşiye, İsamuddin'in bu şerhi üzerine kaleme alınmıştır. Semerkandî risâlesi, Sabbân haricinde onun muasırı olan Demenhurî, Bacûrî vs. birçok isim tarafından farklı çalışmalara konu edilmiştir.³² Üçüncü olarak bu dönemde üzerine pek çok isim tarafından farklı türde çalışmalar yapılmış bir başlık da besmeledir.³³

Osmanlı dönemi genel anlamda Arap edebiyatı çalışmaları ile alakalı *Arap Edebiyatı Tarihi: Osmanlı Dönemi* kitabının yazarı Kenan Demirayak şu değerlendirmesiyle Osmanlı döneminin hangi bakış açısıyla okunması gerektiğine vurgu yapmıştır.

Osmanlı döneminde Arap dünyasındaki edebi faaliyetler, özellikle Emevî ve Abbasî dönemlerindeki gibi çok parlak olmamıştır. Ancak hiçbir şeyin yapılmadığını yapılanların da hiçbir kıymeti olmadığını iddia etmek gerçeği yansıtmamaktadır. Kaldı ki bizzat Arap edebiyatçıları da adı geçen dönemleri kısır olarak nitelendirmenin insafsızlık olacağını ifade etmektedirler. Bu dönemde daha önce de olduğu gibi medreselerde birçok Arapça kitap okutulmuş, pek çok Osmanlı bilim adamı Arapça'yı öğrenerek Arapça eser vermiş ve zaman zaman da Arap bilim adamlarını geçmişlerdir.³⁴

Arap dili ilimleri haricinde bu dönemde Tacuddin es-Subkî tarafından kaleme alınan *Cemu'l-Cevâmi'* adlı fıkıh usulü eseri üzerine de birçok şerh ve hâşiye çalışması yapılmıştır.

II. HAYATI

Bir kişinin hayat hikayesi ile genel anlamda dünya görüşü veya spesifik olarak herhangi bir meseleye bakış açısı arasında etkileşim kaçınılmazdır. Bu bağlamda bazen kişinin muhatap olduğu şahıslar bazen de yaşadığı coğrafya belirleyici rol oynar. Dolayısıyla kişinin bir meseleye dair görüşlerinin daha iyi anlaşılması için başta hayatı, kişiliği, yaşadığı dönemin konjonktürel şartları gibi temel noktalar hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Çalışmamızın bu kısmında Sabbân'ın doğumu, hayatı ve kişiliği hakkında bilgilere yer verilecektir.

³² İkinci bölümde bu eserler hakkında daha detaylı bilgi verilecektir.

³³ Arif AYTEKİN, "Demenhûrî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1994), 9/149-150; Hilal GÖRGÜN, "İnbâbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2016), EK-1/639-641.

³⁴ Kenan DEMİRAYAK - Selami BAKIRCI, *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2019), 154,155.

18.yüzyılda Osmanlı'nın Mısır'daki son dönemlerinde yaşamış ve birçok Osmanlı bürokratiyla dostluklar kurmuş çok yönlü bir alim olan Sabbân'ın hayatı hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Kendisi hakkında bilgi veren kaynakların başında hem dostu hem de hocasının oğlu olan Abdurrahman Cebertî'nin (ö. 1240/1825) kaleme aldığı *'Acaibu'l-Âsâr* adlı eser gelir. Dolayısıyla Sabbân'ın hayatına dair edindiğimiz bilgilerin temel kaynağını bu eserin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu eser haricinde ilgili döneme dair kaleme alınan tabakat/teracim türü eserlere bakıldığında da pek çoğunun Sabbân'dan bahsettikleri bölümde Cebertî'nin bu eserinden aynen alıntılarla bilgi verdikleri görülmektedir. Netice itibarıyla Sabbân'ın Cebertî ailesiyle aralarında yakın ilişki olduğu göz önünde bulundurulursa Sabbân'a dair en sağlıklı bilgilerin onun kaleme aldığı bu eserde verildiği söylenebilir.

A. İsmi, Nisbesi ve Künyesi

Tam adı Ebü'l-İrfan Muhammed b. 'Ali es-Sabbân eş-Şâfi'î el-Mısri'dir. Aslen kendisine ait olmayan ve sabun satıcısı anlamına gelen "Sabbân" nisbesiyle anılır olmuş; tabakat ve teracim türü eserler kendisinden bu nisbeyle bahsetmiştir.³⁵ Sabbân, sabun satıcısı anlamına gelen ve aslında babasına ait olan "Sabbân" nisbesinin nereden geldiği hususunu aruz ve kâfiye ilmine dair kaleme aldığı manzum eserine yine kendisinin yazdığı şerhte kendi ifadeleriyle izah etmiştir. O kendisiyle tanındığı bu nisbeyi sabun satarak geçinen ancak terazide adaletsizlik yapma korkusuyla bu mesleği bırakan babasından almıştır.³⁶

³⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 5/109; Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312; Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/223; Abdürrezzâk b. Hasan ed-Dimeşkî Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer fi Tarihi'l-Karni's-Salis Aşr*, thk. Muhammed Behce Baytar (Beyrut: Dâru Sadır, 1993), 3/1384; Muhammed Abdülhay Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemu'l-Me'acim ve'l-Meşyehât ve'l-Müselselat* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 2/705; Ali Paşa Mübarek, *el-Hutatü't-Tevfikıyyeti'l-cedide li-Mısri'l-Kahire* (Bulak: el-Matba'atü'l Kubra el-Emîriyye, 1305), 3/84; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin: Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*. (Beyrut: Mektebetül Müsenna-Daru İhyau Turas el-Arabi, 1957), 11/17.

³⁶ Muhammed Sabbân, *Şerh 'ala Manzumeti'l Kâfiye eş-Şâfiye*, Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, n. 3328, vr.103B. Kendisine ait başka bir eserin yazma nüshasında eserin müellifi olarak "sabun satıcısının oğlu" manasında "İbnu's Sabbân" kaydı düşünülmüştür. Bkz. Muhammed Sabbân, *Risâle fi 'İlmi'l Hey'e*, Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, n. 5956, Zahriye.

Sabbân bunun yanı sıra farklı itibarlarla el-Mısırî, el-Eş'arî, eş-Şâfi'î,³⁷ el-Hanefî³⁸ gibi kaynaklarda çok farklı nisbelerle anılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla mezhepsel mensubiyeti hakkında herhangi bir detay bulunmayan Sabbân'a "el-Hanefî" nisbesinin isnad edilmesinin hanefi fikhına dair telifleri olan hocası Hanefî fakihî Hasan Cebertî (ö. 1188/1774) ile uzun yıllar beraber vakit geçirmiş ve kendisinden hanefi fikhına dair pek çok eser okumuş olmasından kaynaklanması muhtemeldir.

Aslında babasına ait olan ve sabun satıcısı manasına gelen "الصبان" nisbesiyle tanınmasına karşılık Sabbân'a künye olarak ise müntesibi olduğu Şazelî tarikatının liderlerinden Ebü'l Envâr Muhammed Sâdât b. Vefâ tarafından "Ebü'l-İrfân" künyesi verilmiştir.³⁹ Bu künyenin yanı sıra Sabbân kendi eliyle icazetini yazdığı Mağripli talebesi seyyah İbn Abdüsselam ed-Der'î (ö. 1239/1823) tarafından *er-Rihletü'n-Nâsırıyyetü'l-Kubra* adlı seyahatnamesinde "Ebu 'Abdillah" künyesiyle de anılmıştır.⁴⁰

B. Doğumu

Kaynaklar Sabbân'ın Mısır'da doğduğu ve vefat ettiği konusunda ittifak halindedir.⁴¹ Ancak spesifik olarak Mısır'da nerede doğduğu ve vefat ettiği noktasında belirsizlik olmakla beraber kendisinin vefat tarihine itibarla geç dönemden sayılabilecek bazı kaynaklarda Kahire'de doğduğu ve yine burada vefat ettiği belirtilmektedir.⁴² Ne var ki Ezher'de eğitim almış ve İmam Şâfiî türbesi, Muhammed Ebü'z-Zeheb mescidinde muvakkitlik yapmış olduğu bilgisi göz önüne alınırsa Sabbân'ın hayatını Kahire'de geçirmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunun yanı sıra tespit edebildiğimiz kaynaklarda doğum tarihine dair herhangi bir bilgiye de rastlanmamıştır.

Sabbân'ın eserlerindeki ferağ kayıtlarında beyan edilen tarihler ve hocalarının vefat tarihleri kıstas alınarak yaklaşık doğum tarihi bilgisine ulaşılabilir. Ancak ferağ

³⁷ Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, 3/1384.

³⁸ Yûsuf İlyân Serkis, *Mu'cemu'l-Matbû'âtü'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrabe* (Beyrut: Daru Sadır, 1928), 2/1194; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin : Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye.*, 11/17.

³⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/313.

⁴⁰ İbn Abdüsselâm ed-Der'î, *er-Rihletü'n-Nasırıyye el-Kubra*, thk. Mehdî Ğamalî (Ma'rib: Daru Ebî Rakrâk, 2013), 2/797.

⁴¹ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312; Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, 3/1384; Mübarek, *el-Hitâtü't-Tevfikıyye*, 3/84.

⁴² Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin : Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye.*, 11/17; İbrahim Abdullah, "es-Sabbân", *el-Mevsû'atü'l-Arabiyye.*, ts. (Erişim 22 Kasım 2020).

kayıtlarında beyan edilen tarihler genel itibariyle h. 1170’li yıllardan sonraki tarihler olduğu için doğum tarihinin en isabetli şekilde hocalarının vefat tarihlerine itibarla tespit edilebileceği kanaatindeyiz. Nitekim hocalarından birçoğunun vefat tarihi h. 1170/1756’li yıllara tekabül etmektedir.

Sabbân’ın en erken vefat eden hocaları tasavvufi anlamda ders aldığı Şazeli mutasavvıfı Abdulvehhab el-Merzûkî el-Affî (ö. 1172/1758), Abdullah Şebravî (ö. 1171/1758) ve Muhammed el-‘Aşmâvî (ö. 1167/1754)’dir. Sabbân’ın ders aldığı bilinen bu hocalarının vefat tarihleri esas alınacak olursa, Sabbân’ın 18.yüzyıl ikinci çeyreğinde yaklaşık olarak da 1150/1737-38’li yıllarda doğduğu ileri sürülebilir.

Sabbân’ın doğum tarihinin bilinmemesi, onun ilimle meşgul olmaya başladıktan sonra tanınmış bir isim olmasından kaynaklanmış olabilir.⁴³ Nitekim kendisinin gençlik yıllarında fakirlik içinde geçimini sağlayan; bazı günler muvakkitlik yaptığı İmam Şâfî türbesinde konaklayan biri olduğu bilinmektedir.⁴⁴

C. Kişiliği ve Vefatı

Sabbân, Cebertî’nin bildirdiğine göre gençlik yıllarında fakirlik içinde hayatını sürdüren, geçimini temin etmek için fazlaca külfete girmekten uzak duran tevekkül ve vakar ehli biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ezher’de aldığı astronomi tahsili ile beraber Kahire’deki İmam Şâfî türbesinde ve Muhammed Ebü’z-Zeheb mescidinde muvakkitlik yapmış ve bu yapıların civarında kendisine tahsis edilen yerlerde ailesiyle beraber konaklamış olduğu bilinmektedir.⁴⁵

Ders aldığı hocalarına ve eserlerindeki alıntı yaptığı kişilere karşı hürmet ve tazim içinde olan Sabbân bu bağlamda bilhassa kendisiyle birebir ilişkilerine dair en fazla bilgi bulunan hocası Hasan Cebertî’yi, oğlu Abdurrahman Cebertî’nin bildirdiğine göre öldükten sonra da yâd etmiş ve onun hakkında bir methiye kaleme almıştır.⁴⁶

⁴³ Ziyad Muhammed Ebu Semur, *el-Fikru’l-Lügavî ‘inde’s-Sabbân fî Hâşiyetihi ale’l-Üşmûnî* (Mute Üniversitesi, Doktora, 2006), 16.

⁴⁴ Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/319.

⁴⁵ Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/319.

⁴⁶ Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/315.

Osmanlı devletinin fiilen Mısır’da yönetimi elinde bulundurduğu son yıllarda vefat eden Sabbân’ın, hocalarının yanı sıra Mısır’a farklı vazifeler için atanan Osmanlı bürokratlarıyla da olumlu ilişkileri olmuştur. Bu bağlamda kadılık görevi için Kahire’ye gelen Tatarzade (Tatarcık) Abdullah Efendi, ilme olan merakı sayesinde Sabbân ve Hâzinikütüb Muhammed b. Musa el-Cenâcî’yi ⁴⁷ duymuş; kendilerinden çok memnun kalmış ve onlara ikramda bulunmuştur. ⁴⁸

Tatarzade Abdullah Efendi’nin yanı sıra reîsülküttab ve nişancı Süleyman Feyzi Paşa da Sabbân’ın birebir ilişki içinde olduğu bir Osmanlı bürokratıdır. Süleyman Feyzi Paşa (ö.1208/1793-94) Darphane eminliği görevi için Mısır’a gönderilmiş, bu süre içinde de *Tacu’l-‘Arûs* adlı meşhur *Kâmus* şerhinin müellifi Murtaza Zebîdî’den (ö. 1205/1791) ders almıştır.⁴⁹ Sabbân, Feyzi Paşa’nın Mısır’dayken kaleme aldığı *İzhar* şerhinin dibacesi üzerine yazdığı hâşiyesinde⁵⁰ Mısır’ın önde gelen alimlerinin kendisiyle görüşmek için adeta yarıştığını ve Feyzi Paşa’nın kendisiyle birtakım müzakerelerde bulunduğunu ifade etmiştir.⁵¹ Bunun yanı sıra Feyzi Paşa’nın Mısır’a gönderilmesini Osmanlı’nın Mısır topraklarına yaptığı büyük iyiliklerden biri olarak tanımlamıştır.⁵² Bunlara ilaveten Sabbân, eserinin farklı yerlerinde Osmanlı’dan müspet ifadelerle bahsetmiştir.

Mısır’a vali olarak atanmadan önce Sabbân’ın çokça ziyaret ettiği Kethüda Hasan Paşa (ö. 1225/1810), vali olarak atanınca ona günlük giderlerine yetecek miktarda maaş bağlamış; kendisine bolca ikramda bulunmuştur. Nitekim gençlik yıllarının vaziyeti aksine maddi anlamda durumu iyileşen Sabbân’ın toplumdaki şöhreti, itibarı artmış ve oğlunu evlendirmiştir. Sabbân veba salgınının yeni yeni ortaya çıktığı dönemde yapılan

⁴⁷ Ezher’in önde gelen isimlerinden biridir. Sabbân’ın da ders aldığı Ali es-Sa’îdî, el-Büleydî, Hasan Cebertî, Melevî ve Yusuf el-Hifnî gibi isimlerden dersler almıştır. İstinsah işiyle de meşgul olan Cenâcî, Sabbân’ın muvakkitlik yaptığı Muhammed Ebü’z-Zeheb mescidinde günümüz tabiriyle (Hazinikütüb) kütüphane sorumluluğu görevini yürütmüştür. Tatarzade Abdullah Efendi’nin kendisi ve Sabbân ile burada tanışmış olması muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/161.

⁴⁸ Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/319.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Öztürk, *Süleyman Feyzi Paşa’nın “er-Risâletü’l Müftezile fi’r reddi ‘ale’l Mu’tezile” Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi* (Hitit Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015), 4-10.

⁵⁰ Eser hakkında detaylı bilgi ileride verilecektir.

⁵¹ Sabbân, *Şerhu Dibace Feyzü’l-Bihâr ‘ala Riyâzi’l-İzhâr* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yozgat Bölümü nr. 687), 3A.

⁵² Sabbân, *Şerhu Dibace Feyzü’l-Bihâr ‘ala Riyâzi’l-İzhâr* (Yozgat Bölümü nr. 687), 2B.

düğün sonrasında veba hastalığına yakalanarak Cemâziyelevvel 1206'da (Ocak 1792) vefat etmiştir. Cenazesi çok sayıda kişinin katılımıyla Ezher'de kaldırılmış ve Bustân mezarlığına defnedilmiştir.⁵³ Vefat ettiği dönem III.Selim'in (1789-1807) yönetiminde olduğu döneme tekabül etmektedir.

Abdurrahman Cebertî (ö. 1240/1825) Sabbân'ın vefatı üzerine biyografisi hakkında bilgiler verdikten sonra şu dizeleri tarih düşmüştür.

مضت الدهور وما أتين بمثله

ولئن أتى لعجزن عن نظرائه

“Asırlar geçti, ona benzeyen birini getiremedi

Getirmiş olsaydı bile ona benzetemezdi.”⁵⁴

D. İlmî Hayatı

Ana hatlarıyla Sabbân'ın hayatı hakkında verdiğimiz temel bilgiler akabinde bu başlık altında da ilim tahsili, farklı alanlarda kaleme aldığı eserlerinde göze çarpan ilmî kişiliği, öğrencisi ve hocası olduğu isimler hakkında bilgi verilecektir.

1. İlim Tahsili ve İlmî Kişiliği

Sabbân, önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Mısır'daki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin merkezi olmaya devam etmiş olan Ezher'de İslamî ilimler ve matematik, astronomi gibi müspet ilimleri Ezher'in önde gelen hocalarından tahsil etmiştir. Yaşadığı dönemde Mısır ve Şam coğrafyasında tanınan bir isim haline gelmiştir.⁵⁵

⁵³ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/319; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, 2/705; Mübarek, *el-Hıtatü't-Tevfikıyye*, 3/84; Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, 2/1384.

⁵⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/319.

⁵⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312; Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, 2/1384; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, 2/705. Tespit edebildiğimiz kaynaklarda direkt olarak Ezher'de eğitim aldığı zikredilmemektedir. Ancak ders aldığı her hocasının Ezher'de hocalık yapmış isimler olarak ifade edilmesinden dolayı Ezher'de eğitim aldığı hususiyetle vurgulanmıştır.

Sabbân ilim tahsil sürecinde başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere medreselerde geleneksel bir metot olarak farklı metinleri ezberlemiş, ilmî anlamda titiz bir karaktere sahip olduğu için bazı eserleri de hocalarıyla iki kez okumuştur. Cebertî, onun hakkında verdiği şahsî bilgilere ilaveten ilim tahsil ettiği hocaları ve onlarla okuduğu eserleri Sabbân'ın *sebetinden*⁵⁶ aynen nakletmek suretiyle eserine kaydetmiştir.⁵⁷

Pek çoğu geleneksel medrese müfredatında zikredilen eserler olmakla beraber ders aldığı neredeyse her hocası da o dönemde verdiği derslerle meşhur olmuş isimler olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca Sabbân bazı teliflerini de hocalarıyla okuduğu, *sebetinde* zikredilen eserler üzerine şerh ve hâşiye türünde kaleme almıştır.⁵⁸ Hocası Şihabuddin Melevî'den tahsil ettiği *Süllemü'l-Murevnak* adlı eserin şerhi üzerine kaleme aldığı hâşiye; Atiyye el-Uchurî'den tahsil ettiği *Cem'u'l-Cevami'* adlı eserin şerhinin mukaddimesi üzerine kaleme aldığı şerh; Hasan Cebertî'den tahsil ettiği astronomiye dair eserlerin özeti mahiyetinde kaleme aldığı eser bu bağlamda örnek gösterilebilir.

Sabbân'ın dil ilimleri ve İslami ilimlerin farklı sahalarındaki yetkinliğinin yanı sıra astronomiye dair kaleme aldığı eseri ve astronomi ile doğrudan alakalı bir meslek olan muvakkitlik mesleğini icra etmiş olması bu sahada da hiç azımsanmayacak derecede yetkinlik sahibi olduğunu göstermektedir.

İlmî anlamda titiz, muhakkik ve her ihtimali değerlendirmeye tabi tutmaya gayret gösteren Sabbân'ın karakteri, pek çok eserine yansımıştır. Zira kendisi farklı görüşlerin serdedilmiş olduğu konularda en isabetli olana ulaşmak için mümkün mertebe eserlerinde her bir görüşü zikredip ardından onları değerlendirmeye tabi tutmuş ve kanaatine göre hatalı olanları ayıklayıp isabetli olanı ortaya koymaya çalışmıştır. Bunu yaparken de hem istifade ettiği kaynaklar hem de meselelere yaklaşımı açısından geniş perspektifle yaklaşma yolunu tercih etmiştir.

⁵⁶ Fehrese, mu'cem, bernamec, meşyeha gibi isimlerle de anılan sebet, meşhur alimlerin hocaları ile onlardan okudukları kitapların adlarını alfabetik olarak kaydettikleri eserlerin adlarından biri olup Doğu İslam dünyasında bu türün karşılığıdır. Detaylı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1995).

⁵⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312.

Sabbân'ın bu tavrının en bariz şekilde ortaya çıktığı eserleri; besmeleye dair kaleme alınmış en hacimli eser olan Besmele risâlesi ve Üşmûnî'nin *Elfiyye* şerhi üzerine kaleme aldığı hâşiyesidir.

Besmele risâlesinde çok geniş bir kaynak yelpazesine sahip olan Sabbân; örneğin besmelenin irabı noktasında tartışma konusu olan her meseleyi müstakil başlıklar altında detaylı bir şekilde incelemeye tabi tutmuştur.⁵⁹ Meselelere dair sadece nahvî tartışmaları değil belâgat, lügat, vaz', tefsir ilimlerindeki hususları da belirterek değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁶⁰

Elfiye hâşiyesinde de aynı şekilde mütekaddim dönem ve muasır ulemadan alıntılar yapan Sabbân mümkün mertebe her görüşü serdedip hatalı bulduklarını ayıklamak suretiyle isabetli olana ulaşmayı hedeflemiş; mukaddimesinde de bunu bizzat ifade etmek suretiyle kısaca yazılanları özet ve tenkit, kapalı noktaları izah ardından ise kendi görüşünü belirtme şeklinde bir yol izlemiştir.⁶¹ Netice itibariyle Sabbân bu eserinde adeta hacimli bir Arapça dilbilim ansiklopedisi kaleme alıyormuş gibi bir üslup takip etmiştir.

Sabbân *er-Risâletü'l-Beyâniyye* ve *Risâle fi'l-İsti'arât* isimleriyle anılan beyan ilmine dair kaleme aldığı eserinde de aynı şekilde bir metot takip etmiştir. Ancak eser çalışmamızın ikinci bölümünde ele alınacağı için burada detaylı bilgi verilmeyecektir. Netice itibariyle Sabbân, Arapça dil ilimlerine olabildiğince geniş perspektifle bakmaya çalışan bir alim olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Didaktik Manzume ve Hâşiye Yazarlığı

İlk kez Abbasilerin ilk dönemlerinde ortaya çıkan, herhangi bir konunun kolayca ezberlenmesi maksadıyla kaleme alınmış didaktik (talimî) manzumeler⁶² Osmanlı döneminde de hâşiye ve şerh türünde kaleme alınmış eserler yanında yaygın bir şekilde

⁵⁹ Harun Abacı, "Osmanlı Dönemi İ'rabü'l-Kur'an Literatürü Üzerine", *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 547.

⁶⁰ Sabbân, *er-Risâletü'l-Kübra ale'l-Besmele*. (Mısır: Matba'atü'l Meymeniyeye, 1308), 3, 4, 11, 24.

⁶¹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûni 'ala Elfiyyeti İbn Malik* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997), 1/3.

⁶² Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi : Osmanlı dönemi*, 195.

görülmüştür.⁶³ Bu bağlamda nesir türünde kaleme aldığı eserlerine ilaveten hadis, aruz-kafiye, lügat ilimlerine dair kaleme aldığı manzum eserleri de ciddi yekün teşkil eden Sabbân, bu meyanda hem müstakil olarak hem de nazire olarak bir hadis manzumesi kaleme almıştır.⁶⁴ Nitekim Sabbân'ın bu eserlerinde genel itibariyle eğitimci karakteri öne çıkmaktadır.

İslam bilim geleneğinde şerhlere dair yapılan izah, eleştiri, değerlendirme veya ilave tarzında yapılan notlardan oluşan hâşiye türü eserler genel anlamda Osmanlı döneminde çokça karşılaşılan bir telif türüdür. Bu tür eserlerin bazıları metin şerhleri üzerine kaleme alınmış ikinci şerh sadedinde çalışmalar; bazıları ise sayfa kenarlarına (derkenar, hamış) metindeki kapalı kalmış hususları açıklayıcı ve eksik yönlerini de tamamlayıcı mahiyette bilgiler içeren eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle hâşiye kelimesi yalnızca şerhlerin şerhi olarak kullanılmadığı özellikle 14. yüzyıldan sonra müstakil şerhler için de hâşiye kavramının kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁵

Bu çerçevede, Sabbân'ın kaleme almış olduğu hâşiye türü eserler dışındakilerin de genel itibariyle “hâşiye” karakteri arzettiği söylenebilir. Nitekim kendisi birçok eserinde farklı sahaların öne çıkan isimlerinden alıntılar yapma ve bunları değerlendirme yolunu tercih etmiştir. Özellikle hâşiyelerde ibarenin “kavlulu” ifadesiyle izahının yapıldığı üslup Sabbân'ın eserlerinde çokça görülen bir üsluptur.

3. Şairliği

Cebertî, Sabbân'ın mensur ve manzum türünde kaleme aldığı eserleri zikrettikten sonra onun hem nesir hem de nazm telif etme konusunda yetkinlik sahibi olduğunu belirtmiş, bunun yanı sıra Sabbân'ın farklı konu başlıklarında ortaya koyduğu şiirlerini eserine kaydetmiştir.⁶⁶

Osmanlı döneminde, iddia edilen aksine varlığını ve gelişmesini sürdürmüş bir tür olan methiye türü⁶⁷ şiirler de Sabbân'ın genel itibariyle kaleme aldığı şiirlerin

⁶³ İsmail Durmuş, “Şiir”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2010), 39/144-154.

⁶⁴ İbn Ferah'ın Ğarami Sahih adlı hadis manzumesine yazdığı nazireyi bu kabilde kaleme almıştır.

⁶⁵ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1997), 16/419-422.

⁶⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/313.

⁶⁷ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi : Osmanlı dönemi*, 101.

muhtevasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda başta hocası Hasan Cebertî ve Şazelî tarikatı meşayihinden Ebü'l-Envar Muhammed Sadat b. Vefa için medih; Sadat'ın müntesiplerinden Ebü'l-Fevz İbrahim es-Sundûbî için yolculuktan gelişini tebrik konulu bir şiir kaleme almıştır.⁶⁸

Sabbân, medih türünde kendisinden aktarılan şiirleri yanı sıra kimin hakkında yazıldığı bilinmemekle birlikte gazel türünde de bir şiir kaleme almıştır. Cebertî zikretmiş olduğu şiirlerin yanı sıra onun daha pek çok şiire sahip olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Netice itibariyle Sabbân'ın, medih, gazel vs. farklı konu başlıklarında sahip olduğu şiirlerin genel mahiyeti göz önüne alınacak olursa bunların her birinin onun tasavvufî mizacını öne çıkardığı rahatlıkla söylenebilir.

4. Hocaları

Mısır'da doğduğu ve vefatına kadar orada yaşamını sürdürdüğü bilinen Sabbân, yaşadığı dönemde önde gelen Ezher'deki hocalarından aklî ve naklî ilimleri tahsil etmiştir. Bu başlık altında Abdurrahman Cebertî'nin (ö. 1240/1825) '*Acâibu'l-Asar*'; İbn Abdisselam ed-Der'î'nin (ö. 1239/1823) '*er-Rihletü'n-Nâsırıyyetü'l-Kübra*' adlı eserinde aktardığı Sabbân'ın sebetinde zikredilen meşhur hocaları hakkında kronolojik vefat tarihlerine göre bilgi verilecektir.

a. Abdullah Şebravî (ö. 1171/1758)

Sabbân'ın tefsir ve akaid ilimlerinden pek çok eser okuduğu Ezherli hocasıdır.⁷⁰ 1091/1680 yılında Kahire'de doğan Şebrâvî, nisbesini Mısır'ın Menufiyye vilayetindeki Şebrâ köyünden almıştır. İlim ehli bir aileye mensup olduğu için ilk eğitimini dedesinden ve babasından tahsil etmiştir. Ardından eğitimine Ezher'de devam eden Şebrâvî, zamanla hem ilim ehli hem de yöneticiler tarafından hürmet gören bir kişi haline gelmiştir.⁷¹

Kendisi yaşadığı dönemin önde gelen Şâfiî fakihî olarak Ezher şeyhi İbrahim Musa Feyyûmî'nin (ö. 1764/1137) vefatından sonra Ezher şeyhliğine tayin edilmiştir.

⁶⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/315.

⁶⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, c. 3/319.

⁷⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312.

⁷¹ Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b Ali b Muhammed Muradî, *Silku'd-Dürer fî A'yani'l-Karni's-Sânî Aşer* (Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1408/1988), 3/107.

Yıllardır Şâfiî mezhebinden bir şeyhin görev almadığı Ezher’de Şebravî gibi ön planda olan bir Şâfiî fıkıh aliminin göreve gelmesi Ezher tarihi için dönüm noktası teşkil etmiştir. Zorluklarla bu göreve geldiği bildirilen Şebravî, 33 yıl boyunca bu görevi sürdürerek döneminin bu görevde en çok kalan alimi olarak kayda geçmiştir.⁷²

Kıymetli eşyalar ve nadir bulunan eserleri toplamaya düşkün olduğu bilinen Şebravi bunun yanı sıra cömertliği ve öğrencilere gösterdiği ilgisiyle de meşhur olmuştur. *Menâ’ihu’l-Eltâf fi Medaihi’l-Eşrâf* adlı divan, ders kitabı mahiyetinde olan *el-Manzumetu’s-Şebrâviyye fi’n-Nahv* adlı nahiv ve daha birçok eser kaleme almış olan Şebrâvî, 6 Zilhicce 1171’de vefat etmiş; Ezher camiinde kılınan cenaze namazının ardından Mücavirîn kabristanına defnedilmiştir.⁷³ Orhan İyışenyürek tarafından 2019 yılında Şebravî’nin divanını ve şiirlerindeki metodunu konu alan “Abdullah Şebravî ve Şiiri” adlı bir doktora tezi kaleme alınmıştır.⁷⁴

b. Abdulvehhab el-Afîfî (ö. 1172/1758)

Tam adı Abdulvehhab b. Abdisselam b. Ahmed el-Merzûkî el-Afîfî’dir. Nisbesini Mısır’ın Menufiye bölgesindeki Minyetu Afif kasabasından almış ve bu nisbe ile meşhur olmuştur. Hocası, Şazelî tarikatı şeyhi Ahmed et-Tihâmî’den tasavvufî anlamda ders alarak Şazelî tarikatına intisap etmiş ardından Halvetî şeyhi Mustafa Kutbuddin el-Bekrî’den de icazet almıştır. Herhangi bir eser kaleme almamış olan Afîfî’nin tasavvufa dair görüşlerini ve silsilesini, talebesi Abdurrahman b. Süleyman el-Gureynî *Silsiletü Kudveti’l-Müslîkîn* adlı eserinde bir araya getirmiştir.⁷⁵

Sabbân, tasavvufî anlamda ders aldığı hocası Abdulvehhab el-Afîfî ile uzun zaman geçirdiğini; kendisinden zahirî ve batınî anlamda oldukça istifade ettiğini aktarmıştır.⁷⁶ Afîfî, Ezher’de Sabbân’ın da ders aldığı Muhammed Büleydî’nin tefsir

⁷² Abdulmu’tî, *Şeyhu’l-Cami’i’l-Ezher fi’l-’Asri’l-’Usmanî*, 49.

⁷³ Mustafa Çağrırcı, “Şebrâvî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2010), 38/396-397.

⁷⁴ İyışenyürek, *Abdullah Şebravî ve Şiiri*.

⁷⁵ Nihat Azamat, “Afîfî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1988), 1/411-412. Risâlenin yazma nüshası için bkz. Riyad Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü nr. 1990.

⁷⁶ Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/312.

derslerine katılmış; ayrıca Sabbağ ismiyle meşhur olmuş Ahmed el-İskenderî ve Salim Nefrâvî'den ders almıştır. 1172 yılında vefat etmiştir.⁷⁷

c. Muhammed es-Seyyid el-Büleydî (ö. 1176/1763)

Aslı günümüzde Cezayir sınırları içinde yer alan Büleyde kentinden olup tam adı es-Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Büleydî'dir. Büleydî nisbesiyle bilinmektedir. Kahire'de yaşamış ve burada vefat etmiştir.⁷⁸ Sabbân hocası Büleydî'den özellikle hadis ve tefsire dair eserler okumuştur.⁷⁹ Ayrıca Üşmûnî hâşiyesinde “ شيخنا السيد ” kısaltmasıyla doksana yakın meselede ondan bahsetmiştir. Sabbân bazı yerlerde kendi görüşünü desteklemesi maksadıyla hocası Büleydî'nin meseleye dair fikrini alıntılanmış⁸⁰ bazılarında da hocasından farklı düşündüğünü ima ederek ona katılmadığını ifade etmiştir.⁸¹

Şihabuddin Melevî, Azîzî ve Sâlim Nefravî gibi döneminin önde gelen Ezher ulemasından dersler almıştır. Zamanla hem ilim ehli hem de halk nezdinde şöhrete ulaşan Büleydî, fıkıh ve hadis ilimlerindeki uzmanlığıyla ön plana çıkmıştır. Toplumun her kesimi özellikle de Mağripli olduğu için Mağripli tüccarlar onu ziyaret etmek için adeta yarışmışlardır. 29 Ramazan 1176 tarihinde vefat edene kadar Sahîh-i Buharî, Sahîh-i Müslim, Muvatta, Şîfa ve Şemail gibi eserlerden hadis yazdırmaya devam etmiştir.⁸²

d. Şihabuddin Ahmed el-Melevî (ö. 1181/1768)

Tam adı Şihabuddin Ahmed b. Abdulfettah b. Yusuf el-Melevî'dir. Aslen Hamâlı olup 1088 yılında Kahire'de doğmuş ve yine burada vefat etmiştir.⁸³ Küçüklüğünden beri ilimle meşgul olmuş, Mekke'de pek çok alimden icazet alıp Mısır'a dönüşünün ardından orada insanların her konuda danıştığı bir isim haline gelmiştir. Mısır'da ilimle meşgul olan nesilden nesile adeta herkesin kendisinden ders aldığı,

⁷⁷ Muradî, *Silku'd-Dürer*, 3/143.

⁷⁸ Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm : Kamûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ min 'el-Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikin* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 7/68.

⁷⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312.

⁸⁰ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûni*, 1/61, 63,199.

⁸¹ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûni*, 1/6, 14, 43, 354.

⁸² Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 2/111.

⁸³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/152.

Cebertî'nin "hocaların hocası" lakabını verdiği Melevî, nahiv, belâgat, kelim, mantık gibi pek çok sahada şerh ve hâşiye türü eserler kaleme almıştır.⁸⁴ Sabbân hocasından mantık, akâid ve nahve dair eserler okumuş ve hocasının Ahdarî'nin kaleme aldığı *Süllemü'l-Murevnak* adlı mantık manzumesi üzerine yazdığı şerhe bir hâşiye kaleme almıştır.⁸⁵

e. Muhammed Hifnî (ö. 1181/1767)

Sabbân'ın başta hadis ilminden olmak üzere feraiz, aruz ve kafiye gibi ilimlere dair pek çok alandan eserler okuduğu hocasıdır.⁸⁶ Mısır'ın Bilbîs şehrinin Hafnâ köyünde doğduğu için 'Hifnî' nisbesiyle bilinen Hifnî, Hafnâvî ve Hafnevî nisbeleriyle de anılmıştır. Nesebi Hz. Hüseyin'e uzanmakta olup Ezher'de tahsil görmek için Kahire'ye gitmiş ve o dönemin önde gelen hocalarından ilim tahsil etmiştir. Ezher'de eğitim gördüğü süre boyunca itibar kazanarak zamanla sevilen bir şahsiyet haline gelmiş, 1171/1758 yılında yine Sabbân'ın hocası olan Abdullah Şebravi'nin vefatının ardından Ezher şeyhliği görevine tayin edilmiştir.⁸⁷

Hifnî, Ezher'de müderrislik yapmaya başladığı yıllarda tasavvufa ilgi duymuş ve Mukrî diye bilinen Ahmed eş-Şazeli'ye bir müddet sonra da Kutbuddin Bekrî'ye intisap etmiştir. Yaşadığı dönemde pek çok alimin kendisinden icazet almak için adeta yarıştığı Hifnî'nin nesebi ve menkıbeleri hakkında Hasan el-Mekkî ve Muhammed ed-Demenhûrî tarafından eserler kaleme alınmıştır.⁸⁸

Pek çok ilimde muhtasar risâleler ve hâşiyeler kaleme alan Hifnî, el-Bûsirî'nin (ö. 695/1296 [?]) Hz. Peygamber için kaleme aldığı *el-Kasidetü'l-Hemziyye*'sine İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) tarafından yazılan şerh üzerine bir hâşiye yazmıştır.⁸⁹ Ayrıca nahiv ilminde de Sabbân'ın telif ettiği gibi Üşmûnî'nin *Elfiyye* şerhi üzerine bir hâşiye kaleme almıştır.⁹⁰ Bunun yanı sıra hadis, vaz', feraiz, usul-i fıkıh vs. pek çok

⁸⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 2/149.

⁸⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312.

⁸⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312.

⁸⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 2/153.

⁸⁸ Eşref Fevzî Salih, *Şuyuhu'l-Ezher* (eş-Şeriketü'l-'Arabiyye li'n-Neşri ve't-Tevzi', t.y.), 1/44.

⁸⁹ Cengiz Kallek, "Hifnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1998), 17/478.

⁹⁰ Muhammed Muhammed Saîd tarafından 1997 yılında Hifnî'nin ve Sabbân'ın bu iki hâşiyesini konu alan bir tez kaleme alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. <http://thesis.mandumah.com/Record/87076>

alanda muhtasar risâleler ve özellikle hâşiye türü eserler kaleme almış olan Hifnî, 27 Rebûlevvel 1181 tarihinde Kahire’de vefat etmiştir.⁹¹

f. Hasan Cebertî (ö. 1188/1774)

Hasan Cebertî, Sabbân’ın 1170/1757 yılından vefatına kadar gece gündüz beraberinde olduğu hocası olup aynı zamanda Sabbân’ın hayatı hakkında temel referans kaynağımız olan *Acaibu’l-Asar* adlı eserin yazarı Abdurrahman Cebertî’nin (ö. 1240/1825) babasıdır. Sabbân kendisiyle özellikle astronomi olmak üzere nahiv, belâgat, fıkıh, felsefe gibi pek çok farklı sahadan eserler okumuştur.⁹² Hocasından pek çok alanda istifade eden Sabbân onun hakkında bir methiye kaleme almıştır.⁹³

Ebü’t-Tedânî künyesiyle bilinen Hasan Cebertî 1110/1698-99’da Kahire’de doğmuş ve eğitimini burada tamamlamıştır. Nesebi Habeşistan’da çoğunlukla müslümanların yaşadığı bir bölge olan Cebert bölgesine uzanmaktadır. Ezher’de Cebertî ailesine ait Cebertî revakında tahsil görmüş olan Hasan Cebertî, fıkıh, tefsir, hadis, akaid gibi dînî ilimlerin yanı sıra hüsni hat, cebir, metamatik, coğrafya ve geometri eğitimi de almıştır.

İslamî ilimlerin yanı sıra astronomi, kimya ve tıp gibi mecralardaki yetkinliğiyle de 19. yüzyıl İslam kültürünün son temsilcilerinden olan Cebertî, öğrenci yetiştirmeye azami önem göstermiş; farklı coğrafyalardan ilim tahsil etmek için Mısır’a gelmiş pek çok talebeye hocalık etmiştir. Hatta oğlu Abdurrahman Cebertî’nin verdiği bilgiye göre Avrupa’dan gelen bazı öğrenciler de kendisinden geometri dersi almıştır. Maddi anlamda bolluk içinde yaşaması ve öğrenmeye olan iştihakı sebebiyle ilim haricindeki tüm işleri gereksiz meşgale görmüş olan Cebertî, akranları arasında temayüz etmiştir. Çok iyi Farsça ve Türkçe bilgisine sahip olan Cebertî son zamanlarında hastalığı sebebiyle Ezher’de verdiği derslere evinde devam etmek zorunda kalmış, 1188/1775 yılı Safer ayı başlarında da vefat etmiştir.⁹⁴

⁹¹ Kallek, “Hifnî”, 17/478.

⁹² Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/312.

⁹³ Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/315.

⁹⁴ Kasım Kırbıyık, “Cebertî, Hasan b. İbrâhim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1993), 7/191-192.

g. Ali es-Sa‘îdî el-‘Adevî (ö. 1189/1775)

Sabbân’ın başta belâgat olmak üzere nahiv, mantık gibi pek çok alanda eserler okuduğu hocasıdır. ⁹⁵ Asıl adı Ali b. Ahmed el-‘Adevî es-Sa‘îdî olan ‘Adevî, m. 1700 yılında Mısır’ın Saîd bölgesindeki Benî Adî’de doğmuş ve iki nisbesini de bu bölgelerden almıştır. Kahire’de Sabbân’ın da ders aldığı bilinen Muhammed el-Büleydî ve Hifnî gibi pek çok hocadan ilim tahsil etmiş ayrıca Sabbân’ın talebesi olan Mustafa Bennânî’ye de ders vermiştir.

Sabbân’ın da ders aldığı Hifnî’nin (ö. 1181/1767) talebesi olan Adevî, yaşadığı dönemin önde gelen Mâlikî fakihlerinden biri olup Mâlikî fihna dair hâşiye türünde pek çok eser kaleme almıştır. Hâşiye türünde kaleme aldığı eserleri Malikî fihna dair kaleme alınan eserler üzerine yazılmış ilk hâşiyeler kabul edilmiş olan yazar, m. 1775 yılında Kahire’de vefat etmiştir.⁹⁶

Sabbân, Cebertî’nin bize naklettiği sebetini esas almak suretiyle kendileri hakkında bilgi verdiğimiz bu hocaları dışında Ahmed el-Cevherî⁹⁷, Atiyye el-Uchûrî⁹⁸, Hasan Müdabiğî⁹⁹, Muhammed ‘Aşmâvî (ö. 1167/1754)¹⁰⁰, ve Halîl b. Muhammed el-Mağribî (ö. 1173/1760)’den¹⁰¹ de ders almıştır. Genel itibariyle ders aldığı hocalarına bakıldığında Sabbân’ın pek çoğundan yaşadığı dönemde kendisiyle meşhur olduğu dersi almış olduğu görülmektedir. Ayrıca Sabbân’ın ders aldığı bazı hocalarının birbirlerinin derslerine katılmış oldukları bilgisi de Ezher’deki ilim kültürü hakkında önemli fikirler vermektedir.

5. Öğrencileri

Sabbân’ın hal tercümesi hakkında bilgi veren tespit edebildiğimiz kaynaklarda müstakil olarak öğrencilerinin ismi zikredilmemekte olup genellikle “رَبِّي التلاميذ”

⁹⁵ Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/312.

⁹⁶ Ahmet Özel, “Adevî, Ali b. Ahmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1988), 1/373.

⁹⁷ el-Cevheri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kehhâle, *Mu‘cemü’l-Müellifin : Teracimu Musannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye.*, 1/193.

⁹⁸ el-Uchuri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muradî, *Silku’d-Dürer*, 3/265.

⁹⁹ Hasan Müdabiğî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/312.

¹⁰⁰ Aşmâvî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muradî, *Silku’d-Dürer*, 4/32.

¹⁰¹ el-Mağribi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muradî, *Silku’d-Dürer*, 2/101-102.

'talebeler yetiştirdi' vb. ifadeler kullanılmıştır.¹⁰² Ne var ki Mısır'ın en eski dinî eğitim müesseselerinden biri olan ve dinî ilimlerin yanı sıra müsbet ilimlerin de tedris edildiği Ezher'de eğitim verdiği ve buranın önde gelen hocalarından biri olduğu sahip olduğumuz bilgiler arasındadır.¹⁰³ Bundan dolayı bu başlık altında onun muasırı olup Ezher'de bulunmuş ve tespit edebildiğimiz farklı türden kaynaklarda Sabbân'dan ders aldığı belirtilen isimler hakkında kronolojik olarak vefat tarihlerine dayanılarak bilgi verilecektir. Ayrıca burada kendileri hakkında bilgi verilen talebeleri, kendi biyografilerinde Sabbân'dan ders aldıkları belirtilen isimlerdir.

a. Ahmed el-Arîşî el-Hanefî (ö. 1182/1769)

Günümüzde Filistin topraklarında yer alan Han Yunus şehrinde 1178 yılında Mısır'a gelerek Ezher'de eğitim alan isimlerdendir. Ezher'de Bilad-ı Şâm bölgesinden gelen talebelerin ders aldığı Şamlılar revakında "رواق الشوام" eğitimi tamamlayan Arîşî, hem ilim tahsili hem de bazı işleri için İstanbul'da da bir müddet bulunmuştur. Ezher'de bulunduğu süre zarfında Sabbân, Hasan Cebertî, Muhammed Cenahî, Firmavî gibi Ezher isimlerinden dersler almıştır. Mısır halkı nezdinde büyük şöhrete ulaşan Arîşî, zamanla insanların tüm ihtiyaçları için başvurdukları bir isim haline gelmiştir. Bir müddet askerî mahkemede kadılık görevi icra etmiş; Fransızların Mısır'a gelmesinin ardından merkezde kadılık görevini devralmıştır. Hac yolunda hastalanarak vefat etmiştir.¹⁰⁴

b. İbrahim b. Mustafa el-Harranî ed-Dımeşkî (ö. 1234/1819)

1140/1728 yılında doğmuş olan Harranî Dımeşk'ta ilk eğitimini tamamlamış ardından oradaki Dekkak camisinde hatiplik yapmıştır. İlim tahsili için Mısır'a gitmiş ve Ezher'in önde gelen Sabbân, Melevî, Muhammed el-Emîr es-Sünbâvî gibi pek çok isimden dersler almıştır. Uzlet hayatına olan düşkünlüğü ile ön plana çıkan Harranî 1234/1819 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁵

¹⁰² Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/313; Abdullah, "es-Sabbân".

¹⁰³ Hafâcî, *el-Ezher*, 3/231-232.

¹⁰⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 5/109,110.

¹⁰⁵ Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, 1/35.

c. Mustafa el-Bennânî (ö. 1237/1821'den sonra)

Asıl adı Mustafa b. Muhammed b. Abdülhalik el-Bennânî olup Mısırlı bir ediptir.¹⁰⁶ Hayatı hakkında tespit edebildiğimiz kaynaklarda detaylı bilgiye rastlanmamıştır. Öğrencileri aracılığıyla Ezher'de müderrislik yaptığı bilgisine ulaştığımız Bennânî, hocası Sabbân'ın çok yönlü bir alim olan Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Muhtasaru'l-Meânî* adlı eserinin nüshası üzerine aldığı notları bir araya getirmesiyle tanınmıştır. Nitekim Ezher'deki ilim ehli tarafından teveccühle karşılanmış *Tecridu'l-Bennânî 'ala Muhtasari't-Teftâzânî* adıyla bilinen bu eser, Ezher'de ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁰⁷ Bennânî'nin eserin dibacesinde ifade ettiğine göre kendisi bu çalışmayı sahanın önde gelen isimlerinden olmasa da hocası Sabbân'ın bu eserinin diğer eserler arasında önemli yeri olduğuna kânî olduğu için yapmıştır.¹⁰⁸ Ezher'de ders vermiş olan Mustafa Bennânî, Sabbân'ın beyan risâlesi üzerine bir hâşiye kaleme almış olan Muhammed İliş'in (ö. 1299/1882) de hocasıdır.¹⁰⁹

d. İbrahim ed-Dimeşkî el-Halvetî (ö. 1238/1823)

Tam adı İbrahim Ebu Abdullatif ed-Dimeşkî el-Halvetî olup fıkıh, nahiv, sarf, hadis ve daha birçok alanda uzmanlaşmıştır. 1152/1740 yılında Dimeşk'te doğmuş başta Sabbân olmak üzere Atiyye el-Uchurî, Muhammed el-Emîr es-Sünbavî, Ali es-Saîdî, Muhammed Ubbade Derdîr, Muhammed Kürdî vs. pek çok isimden dersler almıştır. 1238/1823 yılında vefat etmiştir.¹¹⁰

e. İbn Abdüsselam ed-Der'î (ö. 1239/1823)

Tam adı Muhammed b. Abdüsselam b. Abdillah b. Muhammed el-Kebir b. Şeyh Muhammed b. Nasır'dır. Merakeş'teki Der'a' bölgesinde dünyaya gelmiştir. Şazeli tarikatının bir kolu olan Nâsırıyye'nin kurucusu olan dedesi İbn Nasır ed-Der'î'ye nisbetle İbn Nasır şeklinde de anılmıştır. İlk eğitimini doğduğu yerde alan Der'î, ardından

¹⁰⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/242; Serkis, *el-Mu'cem*, 590; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin : Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabîyye.*, 12/279.

¹⁰⁷ Edward Fendik, *İktifâü'l-Kanu' bima hüve matbu'* (Kum: Matba'tü Behmen, 1988), 358.

¹⁰⁸ Sabbân, *Tecridu'l-Bennânî 'ala Muhtasari't-Teftâzânî* (Mısır: Matba'atü Muhammed b. Ali Sabîh, 1347), 1/2.

¹⁰⁹ Ahmet Özel, "Muhammed İliş", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2005), 30/543-544.

¹¹⁰ Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, 1/36.

Fes şehrinde tahsil yapmıştır. Kendisi hadis ilmindeki uzmanlığıyla ön plana çıkmış¹¹¹ bunun yanı sıra yaptığı iki hac yolculuğu esnasında gördüğü şehirleri, insanları, şahit olduğu olayları betimleyen seyahatnameleriyle de tanınmıştır.¹¹²

İlk hac seyahatini 1196, ikincisini 1211 yılında yapmış olan Der'î, bu seyahatlerinde uğradığı bölgelerdeki alimlerle birlikte vakit geçirme fırsatı bulmuştur. Bazılarıyla kısa bir süre zarfında da olsa hoca-talebe ilişkisi içinde olmuş ve kendilerinden icazet almıştır. Birinci seyahati esnasında Mısır'dan geçen Der'î; Sabbân, *Tacu'l-'Arus* adlı sözlüğün yazarı Murteza Zebîdî (ö. 1205/1791), Malikî fakihî Derdîr (ö. 1201/1786) ve Muhammed el-Emîr es-Sünbâvî (ö. 1232/1817) gibi Ezher ulemasının derslerine katılmış ve kendilerinden icazet almıştır.¹¹³

Sabbân'ın Ezher'deki *Muğni'l-Lebîb*¹¹⁴ dersine katılan Der'î, *er-Rihletu'n-Nasırıyyetu'l-Kubra ve er-Rihletu'l-Hicâziyyetu'l-Kubra* isimleriyle bilinen, birinci hac yolculuğunu ele aldığı seyahatnamesinde Sabbân'dan sitayişle bahsetmiştir. Hatta daha önceden onunla tanışmamış olduğu için üzgün olduğunu belirtmiştir. Sabbân'ın kendi eliyle icazetini yazdığı Der'î, onun yazdığı bu icazeti seyahatnamesine kaydetmiştir.¹¹⁵ İbn Abdüsselam ed-Der'î 12 Safer 1239 tarihinde vefat etmiştir.¹¹⁶

f. Hasan Attâr (ö. 1250/1834)

Tam adı Hasan b. Muhammed Attâr'dır. Aslen Mağripli olup 1180 yılında Kahire'de doğmuştur. Attar nisbesini attarlık mesleğini icra eden babasından almıştır. Attarlık mesleğiyle meşgul olsa da Hasan Attar babasından ilmî anlamda çokça istifade etmiştir.¹¹⁷

¹¹¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/206.

¹¹² Mustafa Bilge, "İbn Abdüsselam Ed-Der'î", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1999), 19/287.

¹¹³ Simlâlî, *el-'Îlâm bi-men halle Merrâkeş ve'Eğmate mine'l-'A'lâm* (Rabat: el-Matba'atu'l-Mulkiyye, 1422/2001), 6/192; Ebü'l-Feyz Abdüssettar b Abdülvehhab Bekrî, *Feyzü'l-Meliki'l-Vehhabi'l-Müteali bi-Enbai Evaili'l-Karni's-Salis Aşer ve't-Tevali*. (Mekke: Mektebetü'l-Esedi, 1429/2008), 3/1794.

¹¹⁴ Der'î, Sabbân'ın *Muğni'l-Lebîb* üzerine bir hâşiyesi olduğunu ifade etmiştir. Bu husus çalışmamızın Sabbân'ın Arap diline dair yazdığı eserlerinin incelendiği bölümün sonunda değerlendirilecektir.

¹¹⁵ ed-Der'î, *er-Rihletü'n-Nasırıyye el-Kübra*, 2/797,798.

¹¹⁶ Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, 2/847.

¹¹⁷ Muhammed Kamil Fakî, *el-Ezher ve Eseruhu fi'n-Nahdati'l-Edebiyyeti'l-Hadise* (Kahire: el-Matba'atu'l-Muniriyye, t.y.), 3/132; Hafâcî, *el-Ezher*, 1/247.

Eğitimine Ezher’de devam eden Attar; Sabbân, Muhammed el-Emîr es-Sünbâvî (ö. 1232/1817) gibi Ezher’in önde gelen pek çok isminden dersler almış¹¹⁸; İslami ilimlerin yanı sıra matematik, astronomi, tıp ve coğrafya tahsili de yapmıştır. Erken yaşlarda Ezher’de ders vermeye başlamış, vaktini güneş saati yapımı ve usturlapla gözlem yapmakla geçirmiştir. Attar Kahire’de Fransız işgalinden uzaklaşıp güven ve asayiş arayışı içinde Asyut şehrine taşınmış olsa da hocası Sabbân’ın da vefat sebebi olan veba salgınının Asyut şehrinde çok yayılması hem de Kahire özlemi nedeniyle Kahire’ye geri dönmüş; akabinde Fransızlarla ilişkiler içinde olmuştur. Hatta kendisi onlardan Fransızca öğrenmiş, bazılarına da Arapça öğretmiştir.¹¹⁹

Bir müddet İşkodra ve Dımeşk’da bulunan Attar, Mısır’a döndüğünde Mısır’ın resmi gazetesi olan el-Vekâi’i’l-Mısriyye’nin çıkarılmasına öncülük etmiştir.¹²⁰ Kendisi herhangi bir ilimle kayıtlı maksızın geniş perspektifle pek çok alana dair yaptığı okumalarıyla çağdaşları arasında temayüz etmiştir. Yaşadığı dönemde Ezher’de riyazî ilimlere gerektiği kadar ehemmiyet verilmediği noktasında tenkitlerde bulunmuştur.¹²¹

Türkçe, Fransızca ve Arnavutça bilen Attar, öğrencilerine dil ve edebiyat konusundaki teşvikleri yanı sıra modern ilimlerin tahsilini de tavsiye etmiştir. Kendisi Mahmud Samî Bârûdî, Şevkî ve Hafız İbrahim gibi önemli isimlerin yetişmesine zemin hazırlamış; öğrencisi Rifâ‘a et-Tahtâvî’yi yabancı diller okulu kurma konusunda teşvik etmiştir. Dinî ilimlerin yanı sıra dil ilimleri ve pozitif ilimlere dair çoğu hâşiyeye tarzında yirmi kadar eser kaleme almıştır.¹²²

g. Yusuf es-Safetî (?)

Tam adı Yusuf b. Saîd b. İsmail es-Safetî el-Malikî el-Ezherî olup Mısırlı bir fakih ve ediptir.¹²³ Safetî’nin *Nüzhetü’t-Tullab fi-mâ yete ‘allaku bi’l-Besmele min fenni’l-İ‘râb* adlı eserini neşreden Muhammed Mustafa Mursî, kendisi hakkında teracim ve tabakat eserlerinde Mısır’da yetiştiği haricinde bilgiye rastlanmadığını ifade etmiştir.

¹¹⁸ Kamil Fakî, *el-Ezher ve Eseruhu*, 3/132; Baytâr, *Hilyetü’l-Beşer*, 1/491.

¹¹⁹ Hafâcî, *el-Ezher*, 2/325; Fevzî Salih, *Şuyuhu’l-Ezher*, 2/35-36.

¹²⁰ Ziriklî, *el-A’lâm*, 2/220.

¹²¹ Hafâcî, *el-Ezher*, 2/289, 326.

¹²² Hulusi Kılıç, “Attâr, Hasan b. Muhammed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1991), 4/98-99.

¹²³ Ziriklî, *el-A’lâm*, 8/232.

Mursî'ye göre Safetî besmeleye dair kaleme aldığı bu eserinde pek çok yerde kendisi için شيخنا ifadesini kullandığı Sabbân'dan ve Muhammed 'Ubbâde'den de ders almıştır.¹²⁴ Bu isimler haricinde Safetî'nin Muhammed el-Emîr es-Sünbâvî'den (ö. 1232/1817) de ders aldığı bilinmektedir.¹²⁵

h. Musa el-Bişbîşî (?)

Küçüklüğünden vefat edene kadar Ezher'de bulunmuş başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere farklı metinler ezberlemiştir. Başta Sabbân olmak üzere Ali es-Saîdî, Derdîr gibi Ezher'in önde gelen isimlerinden dersler almıştır. Mütevazı ve nahif karakteriyle ön plana çıkmış olan Bişbîşî zamanla Ezher'de meşhur olmuş; Sabbân'ın da vefat sebebi olan veba salgınına yakalanarak vefat etmiştir.¹²⁶

Bu isimler dışında Rıdvan Necâ¹²⁷ adlı bir şahsın da Sabbân'dan ders aldığı belirtilmektedir.

Mısır'ın erken dönemlerden bu yana hem Mağrib hem Anadolu hem de Bilad-ı Şâm coğrafyasından pek çok talebenin uğrak yeri olduğu bilinmektedir. Ezher'de müderrislik yapan pek çok ismin de aslen İslam aleminin farklı bölgelerinden gelip Mısır'a yerleşen ve burada hayatını sürdürmüş isimler olduğunu göz önüne alındığında bu kaynaklarda zikredilen isimler dışında Sabbân'ın kayda geçmemiş daha pek çok talebesinin olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

III. ESERLERİ

Eserlerinin çeşitliliği açısından çok yönlü bir alim olduğunu söyleyebileceğimiz Sabbân, genellikle Arap diline dair kaleme aldığı eserleriyle ön plana çıkmıştır. Daha çok geleneksel olarak medreselerde okutulup öğrencilere ezberletilen eserler üzerinde hâşiye türü çalışmalar yapmış olan Sabbân'ın manzum olarak kaleme aldığı eserleri de ciddi yer teşkil etmektedir. İslami ilimlerden pek çoğunun yanı sıra öğrencilik hayatında astronomi tahsili de görmüş olan Sabbân, bu alanda da bir eser kaleme almıştır. Bu kısımda öncelikle

¹²⁴ Yusuf b. Saîd es-Safetî, "Nüzhetü't-Tullab fimâ yete'allaku bi'l-Besmele min fenni'l-'Îrâb", ed. Muhammed Mustafa Mursî, *Havliyyetü Külliyyeti'l-Lugati'l-'Arabîyye* 6/15 (1432/2011), 4646.

¹²⁵ İsmail Paşa el-Bağdadi, *Hediyyetü'l-'Arifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1951), 2/569.

¹²⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/223.

¹²⁷ Hafâcî, *el-Ezher*, 2/118.

Sabbân'ın Arap diline dair kaleme aldığı eserler incelenecek olup akabinde diğer alanlara dair eserleri hakkında bilgi verilecektir.

A. Arap Diline Dair Eserleri

Sabbân nahiv, belâgat, aruz, sarf ve lügat ilmi gibi Arap dilinin farklı ilimlerine dair pek çok eser kaleme almıştır. Belâgat ilmine dair eserleri müstakil olarak tezin ana kısmının kaynaklarını teşkil ettiği için bu başlık altında belâgat haricindeki ilimlere dair kaleme aldığı eserler hakkında bilgi verilecektir.

1. Hâşiye 'ala Şerhi'l-Üşmûnî

Sabbân'ın meşhur olmasını sağlayan en hacimli eseri olup Nureddin Ali b. Muhammed el-Üşmûnî'nin (ö. 918/1513) İbn Malik'in (ö. 672/1274) *Elfiyye* adlı manzum nahiv eserine yazdığı şerhin hâşiyesidir.¹²⁸

Eser, Sabbân'a şöhret kazandırmasının ötesinde Üşmûnî'nin şerhinin de diğer *Elfiyye* şerhleri yanında temayüz etmesini sağlamıştır.¹²⁹ Hâşiyesinde ele aldığı konular açısından çoğunlukla şârihin çizdiği yolu takip eden Sabbân, mukaddimedeki teliften maksadını önceki alimlerin Üşmûnî üzerine yazdıklarını özetlemek, yanlış anlaşılan noktalara dikkat çekmek ve meselelere dair kendisinin kânî olduğu görüşleri sunmak olarak belirtmektedir.¹³⁰

Başta mütekaddim dönem dil alimlerinden yaptığı nakiller olmak üzere muasır olduğu pek çok hocasından yaptığı nakillerde izlediği metot da mukaddimedeki bilgi verdiği konular arasındadır. Eser her ne kadar dar anlamda Üşmûnî'nin şerhi üzerine yapılmış bir çalışma olarak gözükse de Sabbân, metni yalnızca bir hareket noktası kabul etmiş ve bunun üzerine kendi nahiv perspektifini ortaya koymuştur.¹³¹

¹²⁸ Zülfikar Tüccar, "Sabbân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2008), 35/335-336. Üşmûnî'nin *Elfiyye* şerhi üzerine Sabbân haricinde Sabbân'a muasır olan Muhammed el-Hifnî, Hasen el-Müdabîğî, Yusuf el-Hifnî vs. pek çok isim tarafından hâşiye yazılmıştır. Eser bu denli rağbet görmüş olması açısından hakkında akademik çalışma yapılabilecek bir eser olarak gözükmektedir.

¹²⁹ Zevalsiz, "Üşmûnî", 42/399-400.

¹³⁰ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûnî*, 1/3.

¹³¹ Ziyad Muhammed Ebu Semur - Yahya 'Abâbine, "Dirâse fi Hâşiyeti's Sabbân", *Dirasât: Human and Social Sciences* 35/3 (2008), 507; Ebu Semur, *el-Fikru'l-Lugavî 'inde es-Sabbân*, 16-17.

Arap dili tarihçisi Muhammed el-Tantavî'ye göre hâşiyesinde muasırı olduğu Yusuf el-Hifnî'den (ö. 1178) “ البعض ” kısaltması ile alıntılar ve görüşlerine dair değerlendirmeler yapan Sabbân¹³² yaptığı bu nakillerinde ulema arasındaki geleneksel tenkit üslubuna aykırı tavırlar sergilemiştir. Ona göre eserinde farklı görüşleri serdedip onları tarafsızca değerlendirmek suretiyle ilmî hakikatin ortaya çıkmasını amaçlayan Sabbân, Hifnî konusunda ön yargılı davranmıştır.¹³³

Tantavî, Sabbân'ın bu eserinin faydalı bir eser olduğunu ancak Hifnî'nin hatalarını bulma derdine düşülmemiş olsaydı daha faydalı bir eser olabileceğini belirtmiştir.¹³⁴

Delil olarak getirdiği şevâhidlerin kaynağını tayin etme noktasında da Sabbân'ı eleştiren Tantavî, kanaatimizce bu tespitlerinde tam anlamıyla isabetli gözükmemektedir. Nitekim kendisi Sabbân'ın Hifnî'ye karşı aşırı ön yargılı olduğu iddiasını yalnızca birkaç tikel örnek üzerinden meseleye yaklaşarak delillendirmiştir. Ayrıca Sabbân eserin mukaddimesinde nakillerinde kullanmış olduğu kısaltmalar hakkında bilgi verirken Hifnî'den الفهامة الفاضل سيدي يوسف الحفني ifadeleriyle bahsetmiştir.¹³⁵

Sabbân'ın da ders verdiği¹³⁶ Mısır'ın önemli ilmî merkezlerinden biri olan Ezher'de nahiv dersi için ders kitabı olarak okutulan¹³⁷ eser bunun yanı sıra ülkemizdeki bazı doğu medreselerinde de hâlâ ders kitabı olarak okutulmaya devam etmektedir.¹³⁸ Hâşiyeye pek çok kez neşredilmiştir.¹³⁹

¹³²Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûni*, 1/3.

¹³³ Muhammed Tantavi, *Neş'etu'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuha* (Mısır: Daru'l Me'arif, ts.), 307.

¹³⁴ Tantavi, *Neş'etu'n-Nahv*, 313.

¹³⁵ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân ala Şerhi'l-Üşmûni*, 1/3.

¹³⁶ Hafâcî, *el-Ezher*, 3/232.

¹³⁷ Hafâcî, *el-Ezher*, 1/217.

¹³⁸ Muhammed Çetkin, “Hâlidî Medreselerinde Arapçaya Verilen Önem ve Okutulan Ders Kitapları: Şeyh Ahmet Medresesi Örneği”, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi Sempozyumu*, ed. Orhan Başaran (İstanbul: Berdan Matbaacılık, 2017), 485; İmran Çelik, “Geleneği Olan Medreseler ve Tarihi Kökenleri (Tillo ve Nurşin Örnekleri)”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, ed. Fikret Gedikli (Muş: Muş Alparslan Üniversitesi, 2012), 114.

¹³⁹ Muhammed Âsâ Sâlihîyye, *el-Mu'cemü's-Şamil li't-türasi'l-Arabiyyi'l-matbu'* (Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutati'l-Arabiyye (el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm), 1993), 3/448-449.

Sabbân'ın nahiv ilmi tarihinde meşhur olmasını sağlayan bu eseri üzerine kendisinden sonra başta Tâhir b. Âşûr (ö. 1284/1868)¹⁴⁰ olmak üzere Şemsuddin el-İnbâbî (ö. 1313/1896)¹⁴¹, İsmail Hâmidî (ö. 1898)¹⁴² ve Ahmed er-Rifâ'î el-Feyyumî (ö. 1907) gibi isimler tarafından ta'likât türü çalışmalar yapılmıştır.¹⁴³

Değişik ciltler halinde birçok baskısı yapılmış olan eser üzerine Arap dünyasında pek çok akademik tez ve makale çalışması yapılmıştır. Sabbân hakkında hazırlanmış olan tezlerin çoğu bu hâşiyeyi konu alan tezlerdir. Eser üzerine yapılmış olan bu akademik çalışmaların genel itibariyle ;

1. Sabbân'ın nahiv perspektifini ortaya koymayı amaçlayan çalışmalar;
2. Mütakaddim dönem veya muasır olduğu pek çok dil aliminden alıntı ve değerlendirmeler yaptığı için Sabbân'ın bu alimlere karşı tavrını tespit etmeyi hedefleyen çalışmalar;
3. Eserin farklı ciltleri veya bölümlerüzerinde yapılan edisyon-kritik çalışmalar; şeklinde üç tarzda kaleme alındığını söyleyebiliriz.

Üşmûnî hâşiyesi hakkında yapılmış olan tezlerden bazıları şunlardır: Ziyad Muhammed Ebu Semur tarafından Ürdün Mûte Üniversitesinde hazırlanan *el-Fikru 'l-Lügavî 'inde's-Sabbân fi Hâşiyetihi 'ale'l-Üşmûnî* adlı doktora tezi, Muhammed Muhammed Saîd tarafından Mısır Ezher Üniversitesinde hazırlanan *Beyne's-Sabbân ve Üstazihi el-Hifnî minhilali Hâşiyetihima 'ale'l-Üşmûnî* adlı yüksek lisans tezi, Neval İbrahim Nur tarafından Sudan Kur'an-ı Kerim ve İslami İlimler Üniversitesi *el-Kısm es-Sânî mine'l-Cüz'i'l-Evvel min Hâşiyeti Sabbân* adlı yüksek lisans tezi bu konuda örnek gösterilebilir.

Ne var ki ülkemizde Sabbân'ın bu hâşiyesi henüz müstakil araştırma konusu yapılmamıştır. Bazı makalelerde esere atıf yapılmış ancak bunlar da eserin nahiv

¹⁴⁰ Muhammed Mahfuz, *Teracimü'l-Müellifine't-Tunisiyyin*. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 3/303; Atilla Çetin, "İbn Âşûr, Muhammed Tâhir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1999), 19/332.

¹⁴¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/75; Görgün, "İnbâbî", EK-1/639-641.

¹⁴² Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/328.

¹⁴³ Tantavi, *Neş'etu'n-Nahv*, 306; Salah Ravay, *en-Nahvu'l-'Arabî: Neş'etuhu Tatavvuruhu Medarisuhu Ricaluhu* (Kahire: Daru Garib, 2003), 660.

geleneğinde tekabül ettiği yer gibi muhteva ile alakalı değil doğu medreselerinde okutulan bir eser olmasına itibarla yapılmıştır.¹⁴⁴

Eser modern dönemde İbrahim el-Ahdeb ve Nasif Yazıcı gibi isimler tarafından nahiv eserlerinde kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁴⁵ İlim çevreleri tarafından yoğun teveccühle karşılanmış ve yıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş olan hâşiye hakkında Muhammed Kıtta el-‘Adevî tarafından eserden övgüyle bahseden bir kaside kaleme alınmış¹⁴⁶ bunun yanı sıra Arap edebiyatı tarihçisi Şevkî Dayf (1910-2005) eser hakkında şunları ifade etmiştir:

“Bu eser, Osmanlıların son zamanlarına kadar nahiv konusundaki çalışmaların güçlü bir şekilde devam ettiğinin göstergesidir.”¹⁴⁷

Bu ifadeler modern dönemde bazı araştırmacıların iddia ettiğinin aksine Osmanlı döneminde Arap diline dair çalışmaların kesintiye uğramaksızın devam ettiğine vurgu yapması ve ayrıca hâşiyenin tarihsel süreçteki yeri haricinde muhteva olarak akademik çalışmalara konu edilmesi gerekliliğini hatırlatması bakımından da dikkatleri üzerine çekmektedir.

2. er-Risâletü'l Kübra fi'l-Besmele ve'l-Hamdele

Osmanlı dönemi, besmele’yi farklı yönleriyle ele alan pek çok eserin kaleme alındığı bir dönemdir. Mısır coğrafyasında da bu manada pek çok eser kaleme alınmıştır. Şihabuddin Hafacî (ö. 1069/1659), Ezher şeyhi Demenhurî (ö. 1192/1778), Yusuf es-Safetî (?) bu çerçevede eserler ortaya koymuş isimlerden bazılarıdır.

¹⁴⁴ Bunun haricinde Arap dili gramerindeki “ümmü’l-bâb” kavramına dair kaleme alınan bir makalede Sabbân’ın bu konu ile alakalı eserine kaydettikleri üzerinde durulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Ali Sevdî, “Arap Gramerinde Ümmü’l-Bâb Kavramı ve Felsefesi”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2021), 648.

¹⁴⁵ Yılmaz Özdemir, *19. yüzyıl’da Lübnan’da Arap Dili Grameri Çalışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005), 125, 192.

¹⁴⁶ Kamil Fakî, *el-Ezher ve Eseruhu*, 1/124.

¹⁴⁷ Şevki Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî: 'Asru'd-Düvel ve'l-İmârât: Mısır* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1990), 120.

Bu eser Sabbân'ın besmeleye dair tartışma konusu olan her meseleyi detaylı bir şekilde ele aldığı eseridir. Yazar yine besmeleye dair bu eser haricinde *er-Risâletü's-Suğra* adında daha muhtasar başka bir risâle de kaleme almıştır.¹⁴⁸

Kendinden önceki besmeleye dair müstakil çalışmalara kıyasla en hacimli telif sayılabilecek risâlede yazar, temel referans kaynağı olarak Zemahşerî'nin *Keşşaf* tefsirini almıştır. *Keşşaf* hâşiyelerinden de faydalandığı anlaşılan yazar kendisinden önce besmele hakkında eser telif etmiş olan Hâdimî (ö. 1176/1762) ve diğer bazı ulemaya besmele konusunda eleştiriler de yöneltmiştir.¹⁴⁹

Mısırlı araştırmacı Muhammed Mustafa Mursî'ye göre Sabbân'ın bu eseri üzerine Sabbân'ın talebesi olan Yusuf b. Saîd es-Safetî tarafından ihtisar çalışması yapılmıştır.¹⁵⁰ Bunun yanı sıra Sabbân'ın mukaddime ve her birine 'maksad' adını verdiği beş bölümden oluşan bu eseri¹⁵¹ Muhammed el-Emîr es-Sünbâvî tarafından da şerhedilmiştir.¹⁵²

3. Şerhu Dîbâceti Feyzi'l-Bihâr 'ala Riyâzi'l-İzhar

Bu eser, Osmanlı'nın önde gelen bürokratlarından biri olan reisülküttab Tevki'î Süleyman Feyzi Paşa'nın (ö. 1208/1794) "*İzharu'l Esrar*" adlı meşhur nahiv risâlesine yazdığı şerhin dibacesi üzerine kaleme alınan bir şerhtir.¹⁵³

Süleyman Feyzi Paşa, tamamlanamadığı bilinen¹⁵⁴ bu eserinde nahiv meselelerine klasik mantık, felsefe ve kelim alt yapısı ile örülü bir bakış açısıyla

¹⁴⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/313; Sabbân, *Şerhu Dibace Feyzü'l-Bihâr 'ala Riyâzi'l-İzhâr* (Yozgat Bölümü nr. 687), 4A.

¹⁴⁹ Abacı, "Osmanlı Dönemi İ'rabü'l-Kur'an", 547-550.

¹⁵⁰ es-Safetî, "Nüzhetü't-Tullab", 4651.

¹⁵¹ Sabbân, *Risâletü'l-Kübra ale'l-Besmele.*, 2.

¹⁵² Muhammed el-Emîr es-Sünbâvî, *Şerhu Manzumeti Ğaramî Sahih fi Mustalahi'l-Hadis*, thk. Mustafa Ebu Zeyd (Kahire: Daru'l-İmam Malik, 1439/2018), 21.

¹⁵³ Ömer Dinç - Yunus Öztürk, "Son Dönem Osmanlı Devlet Adamlarından Süleyman Feyzî Paşa'nın 'Tefsiru Kavlihi Teala Fe İn Lem Ya 'Tezilükum' Adlı Risâlesinin Tahkikli Neşri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2017), 231. Diyanet İslam Ansiklopedisinde bu eser hakkında bilgi verilmemiştir.

¹⁵⁴ el-Bağdadi, *Hediyetü'l-Arifin*, 1/406.

yaklaşmış,¹⁵⁵ kendi ifadesiyle eserini *İzhar*'ın Mısır'daki ilim ehli nezdinde hak ettiği şöhrete ulaşamadığını görmesi üzerine kaleme almıştır. Ne var ki eser, çok az kullanılan ve manası sözlük yardımı olmaksızın rahatlıkla anlaşılacak derecede garip lafızlarla ve secili üslupla hazırlanmıştır.¹⁵⁶

Sabbân, Feyzi Paşa'nın Mısır'a gelince *İzhar*'a bir şerh yazdığını ardından bazı dostlarının kendisinden bunu şerh etmesini istediklerini ve akabinde bu eseri kaleme aldığını belirtmektedir. Hâlâ mahtut halde olan 48 varaklık eser Süleymaniye Kütüphanesindeki 687 numaralı kayıta bulunmaktadır.¹⁵⁷

4. *el-Kâfiyetü's-Şâfiye fi 'İlme'i'l 'Aruz ve'l-Kafiye*

Aruz ve kafiye bahislerine dair 82 beyitlik manzum bir eserdir.¹⁵⁸ Eser üzerine yine yazarın kendisi tarafından bir şerh kaleme alınmış ve iki eser beraber yayımlanmıştır.¹⁵⁹ Sabbân'ın bu eseri *Urcûze fi'l-'Aruz* ismiyle de anılmaktadır. Eser *el-Ezher*'de ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁶⁰

5. *Müsellesât fi'l-Lüga*

Sözlük biliminde aynı harflerden oluşan bir kelimenin üç farklı harekesine göre aynı veya farklı manalarda üç ayrı kelime gibi kullanılan müselles¹⁶¹ kelimeleri konu alan

¹⁵⁵ Yalçın Atalık, “Tevkî'i Süleyman Feyzi Paşa”, *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, 5 (Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2007), 1/304. Çalışmada Sabbân'ın ismi sehven Şaban şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁵⁶ Muhammed Sabbân, *Şerhu Dibace Feyzü'l-Bihar ala Riyazü'l-İzhar* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yozgat Bölümü nr. 687), 40B.

¹⁵⁷ Sabbân, *Şerhu Dibace Feyzü'l-Bihar ala Riyazü'l-İzhar* (Yozgat Bölümü nr. 687), 3A,3B.

¹⁵⁸ Fendik, *İktifâü'l-Kanu'*, 476; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-Şamil*, 3/449.

¹⁵⁹ Sabbân, *Manzûmetü's-Şâfiye el-Kâfiye fi 'İlme'i'l-'Aruz ve'l-Kafiye* (Mısır: Matba'atü'l Meymeniyye, 1325), 2.

¹⁶⁰ Abdülmün'im Hafaci, *el-Hayatü'l-Edebiyye fi Mısır: el-Asrü'l-Memlûkî ve'l-Osmanî* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1984), 3/126.

¹⁶¹ Sözlükte “bir şeyin veya bir hissenin üçte birini almak, iki şeyi kendisini de eklemek suretiyle üçe çıkarmak” manalarına gelen müselles kelimesi üç özellik taşıyan bir hale getirilmiş manalarına tekabül etmektedir. Terim olarak bir harekesinin değişmesiyle aynı veya farklı mânalarda üç kelime teşkiline imkân veren lafız grupları için kullanılır. Bu türe dair ilk çalışmanın lügat, nahiv ve edebiyat alimi Kutrub (ö. 210/825 [?]) tarafından yapılmış olduğu kabul edilir. Detaylı bilgi için bkz. Muharrem Çelebi - İsmail Durmuş, “Müselles”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2006), 32/84-85.

sözlük türünde kaleme alınmış bir eserdir.¹⁶² *Urcûze fi Nazmi'l-Müsellesât* ismiyle de bilinen eserin yazma nüshası Daru'l-Kutubi'z-Zahiriyye'de 1598 numaralı kayıta bulunmaktadır.

6. *Risâle fi Mef'al*

Risâle fi Tahkiki Mi'yari Vezni 'Mif'al' , *Risâle fi 'Mef'al'* , *Risâle fi'l-Masdari'l-Mîmî* şeklinde üç farklı isimle anılan eser sarf ilmindeki konulardan biri olan mimli masdar hakkında kaleme alınmış olup yazımı 1178/1765 yılında tamamlanmıştır. Mahtut halde bulunan ve müellif nüshasından istinsah edildiği anlaşılan üç yazma nüshasına ulaşabildiğimiz eserin bir nüshasında mukabele kaydı bulunmaktadır.¹⁶³

Arap diline dair yazdığı bu eserler haricinde Mağripli talebesi seyyah İbn Abdüsselam ed-Der'î (ö. 1239/1823) tarafından İbn Hişam'ın *Muğni'l-Lebîb* adlı eserine Sabbân'ın bir hâşiye yazdığı ifade edilmiştir. Ancak ulaşabildiğimiz kaynaklarda Sabbân'a böyle bir eser nisbetinin söz konusu olmadığı görülmüştür. Sabbân'ın kendi eliyle icazet yazdığı; hocasının *Muğni* dersine katıldığını ve onun bu eser üzerine bir hâşiyesi olduğunu beyan eden Der'î'nin,¹⁶⁴ bu eseri Üşmûnî hâşiyesi ile karıştırmış olması ihtimal dahilindedir.

B. Diğer Eserleri

Sabbân Arap dilinin farklı ilimlerinin yanı sıra hadis, münazara, usul-i fıkıh, astronomi vs. pek çok sahada hâşiye ve manzum türde eserler de kaleme almıştır. Bu başlık altında bu eserleri hakkında bilgi verilecektir.

1. *Manzume fi 'ilmi Mustalahi'l-Hadis*

Telif türü olarak pek çok manzum esere sahip olan Sabbân'ın hadis ıstılahlarına dair kaleme aldığı manzum bir eseridir. 600 beyitten oluşan eser pek çok kez

¹⁶² Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/313; Mübarek, *el-Hutatü't-Tevfikîyye*, 84; Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, 3/1386.

¹⁶³ Muhammed Sabbân, *Risâle fi Mef'al*, Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, n. 6779; Muhammed Sabbân, *Risâle fi'l-Masdari'l-Mîmî*, Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, n. 6619; Mukabele kayıtlı nüsha: Muhammed Sabbân, *Risâletü Mef'al*, Riyad Üniversitesi Kütüphanesi - Yazma Eserler Bölümü, n. 174.

¹⁶⁴ ed-Der'î, *er-Rihletü'n-Nasriyye el-Kübra*, 2/797.

neşredilmiştir.¹⁶⁵ Eserin şârihi Kâmil Muhammed 'Avîda'nın belirttiğine göre yazar manzumesinde otuza yakın hadis ıstılahından bahsetmiştir.

Sabbân'ın bunun haricinde hadis ıstılahlarını bir araya getirdiği daha az hacimli başka bir manzum eseri de bulunmaktadır. “صلوا صحيح غرام صبره ضعفا” ifadeleriyle başlayan bu manzum eserini Endülüslü hadis hafızı ve Şâfi'î fakihî İbn Ferah el-İşbilî'nin (ö. 699/1300) *Kaside-i Gazeliyye, Ğarami sahih* vs. pek çok isimle bilinen hadis manzumesine nazire olarak kaleme almıştır.¹⁶⁶

Ezher'de hadis ilmi için ders kitabı olarak okutulmuş¹⁶⁷ olan eser Kâmil Muhammed 'Avîda tarafından tahkik ve şerh edilerek neşredilmiştir.¹⁶⁸ Eser üzerine ayrıca Abbâs eş-Şâfi'î tarafından bir şerh kaleme alınmıştır.¹⁶⁹

2. Hâşiye 'ala Mukaddimetü Cem'i'l-Cevami'

Şâfi'î fıkıh alimi ve biyografi yazarı Tacuddin es-Subkî'nin (ö. 771/1370) kendisinden önce yazılan pek çok fıkıh usulü eserini özetlediği *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı eserine Celaleddin Mahallî (ö. 864/1459) tarafından yazılan şerhin mukaddimesi üzerine Sabbân tarafından kaleme alınan bir hâşiyedir. Eser 2019 yılında Ahmed Abdullah Hammud tarafından *Hâşiyetü's-Sabbân: mine'l-'İlmi't-Tasdîkî ile'l-Fark beyne'l-Vâcibi'l-Muakkat bivaktin ma'lum ve'l-Vacibi'l-Muakkat bi'l-'Umr / Dirase ve Tahkik* ismiyle lisansüstü tezi olarak çalışılmıştır.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Tüccar, “Sabbân”, 35/335-336.

¹⁶⁶ Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, 2/705; *Mecmû' Mühimmatü'l-Mütûn* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1949), 122-123. Bu eser Diyanet İslam Ansiklopedisi “Sabbân” maddesinde zikredilmemiştir. Bu manzum eserin yazma nüshası için bkz. Ezheriyye Ktp. nr. 322868.

¹⁶⁷ Hafâcî, *el-Ezher*, 3/124.

¹⁶⁸ Sabbân, *Manzûmetü es-Sabbân fi Mustalahi'l-Hadîs*, thk. Kamil Muhammed 'Avida (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1420/1999), 9.

¹⁶⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin : Teracimu Musannifi'l-Kütubi'l-Arabiyye.*, 5/64.

¹⁷⁰ “Münakaşetü et-Talib Ahmed Abdullah Hammud”, https://www.uoanbar.edu.iq/IslamicRamadiCollege/News_Details.php?ID=444 (Erişim 13 Aralık 2020).

3. *Risâle fi 'ilmi'l-Hey'e*

Bu eser Sabbân'ın İslam bilim tarihinde 'ilm-i hey'e', 'ilm-i felek ve 'ilm-i nucûm gibi farklı isimlerle karşılanan astronomi bilimi hakkında kaleme aldığı bir eserdir. Eser, İslam dünyasında yaygın bir şöhrete sahip bulunan ve Osmanlı medreselerinde de uzun süre ders kitabı olarak okutulmuş olan, Sabbân'ın eserin mukaddimesinde belirttiğine göre

- Çağmînî'nin¹⁷¹ (ö. 618/1221 [?]) *Mûlahhas fi'l-Hey'e*,
- Kadızâde-i Rûmî'nin¹⁷² (ö. 844/1440'tan sonra) *Şerhu'l-Mûlahhas fi'l-Hey'e*,
- Ali Kuşçu'nun¹⁷³ (ö. 879/1474) *Fethiyye*,
- Mîrim Çelebi'nin¹⁷⁴ (ö. 931/1525) *Şerhu'l-Fethiyye fi'l-Hey'e*,

adlı eserlerinin özeti mahiyetinde kaleme alınmış bir eserdir. Bu eserlerin Mısır coğrafyasında astronomi ilminde okutulan başlıca eserler olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Sabbân haricinde onunla muasır bazı isimlerin biyografilerinde de bu eserlerin bilgisini görmekteyiz.¹⁷⁵

Sabbân'ın özetlediği bu eserlerin, hocası Hasan Cebertî'den okuduğu başlıca eserler olması muhtemeldir.¹⁷⁶ Nitekim İmam Şâfi'î türbesi, Muhammed Ebü'z-Zeheb Mescidi gibi farklı türbe ve mescitlerde muvakkitlik görevi yapmış olan Sabbân, hocası Hasan Cebertî'den (ö. 1188/1774) astronomi hakkında pek çok eser okuduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷

¹⁷¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/181; Sadettin Ökten, "Çağmînî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1993), 8/182-183.

¹⁷² Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/328; İhsan Fazlıoğlu, "Kadızade Rûmî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2001), 24/98-100.

¹⁷³ Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1989), 2/408-410.

¹⁷⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/183; İhsan Fazlıoğlu, "Mîrim Çelebi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2005), 30/160-161.

¹⁷⁵ Bkz. Ahmed es-Sücâî'nin biyografisi Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/86.

¹⁷⁶ Sabbân'ın muasırlarından Ahmed es-Sücâî'nin de bu eserleri Hasan el-Cebertî'den okuduğu bilinmektedir. Bkz. Zülfikar Tüccar, "Sücâî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2010), 38/335-336.

¹⁷⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312.

Sabbân'ın astronomi ilmine dair kaleme aldığı tek¹⁷⁸ ve yazma nüshasına ulaşmış olduğumuz 52 varaklık bu eserde astronomi ile alakalı pek çok çizim bulunmakta olup zahriyyesinde Ahmed 'Abid en-Nukaytî adında bir şahsa ait temellük kaydı mevcuttur.¹⁷⁹

4. Hâşiye 'ala Şerhi'l-Melevî 'ale's-Süllem li'l-Ahdarî

Bu eser, Abdurrahman b. Muhammed el-Ahdarî'nin (ö. 983/1575-76) mantığa dair *es-Süllemü'l-Müevnak* adlı Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan doksan dört beyitlik urcûzesine Sabbân'ın hocası Şihabuddin Ahmed el-Melevî'nin (ö. 1181-1768) yazdığı şerhin hâşiyedir.

Melevî'den *Süllem* üzerine yazdığı şerhini bizzat okuma fırsatı bulmuş¹⁸⁰ olan Sabbân'ın bu hâşiyesi pek çok kez basılmıştır.¹⁸¹ Eser üzerine Busayle lakablı Mısırlı müfessir İbrahim b. İbrahim el-Cenacî tarafından takrir çalışması yapılmıştır.¹⁸²

5. Hâşiye 'ala Şerhi Molla Hanefî 'ale'r-Risâle el-Adudiyye

Arap dili, usul ve kelam ilmi alimi Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) istidlâl yolu ve metotlarıyla münazara usulünün kurallarını ele alan risâlesine Molla Muhammed et-Tirmizî el-Hanefî'nin yazdığı şerhin (*er-Risâletü'l-Hanefiyye*) hâşiyesidir.¹⁸³ Eser es-Seyyid Yusuf Ahmed tarafından neşredilmiştir.¹⁸⁴

6. İs'âfu'r-Râğibin fi Sireti'l-Mustafa ve Fezaili âli Beytihi't-Tâhirîn

Sabbân'ın siyeri nebî, ehli beyt ve onların önde gelenlerinden Mısır'da medfun bulunanları hakkında kaleme aldığı eseridir. Mukaddimedeki ifadesine göre kendisi bu eserden önce *İthafu Ehli'l-İslam bi-mâ yete'allaku bi'l-Mustafa ve Ehli beytihi'l-Kirâm*

¹⁷⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (İstanbul: IRCICA), 2/543.

¹⁷⁹ Sabbân, *Risâle fi 'İlmi'l Hey'e*, n. 5956, Zahriyye, 1A.

¹⁸⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/312.

¹⁸¹ Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-Şamil*, 3/448.

¹⁸² Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/28.

¹⁸³ Tüccar, "Sabbân", 35/335-336.

¹⁸⁴ Molla Hanefî, *Şerhu Molla Hanefî 'ale'l-Adudiyye ve'aleyha Hâşiyetü'l-'Allame es-Sabbân*, thk. es-Seyyid Yusuf Ahmed (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2014).

adında muhtasar bir eser telif etmiş, bu eserin dostları arasında epeyce meşhur olduğunu görünce daha hacimli bir eser kaleme almak istemesi üzerine bu eseri kaleme almıştır.¹⁸⁵

Ezher’de tarih dersleri için ders kitabı olarak okutulmuş¹⁸⁶ olan eser pek çok kez neşredilmiştir.¹⁸⁷

7. Nazmu Esmâi Ehli’l Bedr

Eser Sabbân’ın talebesi Mustafa b. Muhammed el-Bennânî tarafından *Ravzatü’-Tâlibîn* adıyla şerhedilmiştir. Eserin yazma nüshası Ezheriyye Kütüphanesi 782 nolu kayıta bulunmaktadır.¹⁸⁸

Netice itibariyle Sabbân’ın hem Arap dili hem de diğer alanlara dair kaleme aldığı eserlerinin genel anlamda manzum ve hâşiye karakteri arzettiğini söylenebilir. Bu eserler haricinde tespit edebildiğimiz kaynaklarda Sabbân’a *Manzume fi Zabtı Ruvati’-l-Buhârî ve Müslim*¹⁸⁹ adlı bir eser nispeti de söz konusu olup eserin bibliyografik bilgisine¹⁹⁰ ulaşılamamıştır.

Mısırlı Arap edebiyatı uzmanı Abdulmun‘im el-Hafacî’nin (1915-2006) Ezher’in uzun yıllar boyunca geçirdiği serüveni ve önemli şahsiyetlerini ele aldığı *el-Ezher fi Elfi ‘Âmm* adlı eserinde ifade ettiğine göre Tunus’ta üzerinde Sabbân’ın temellük kaydı bulunan -muhtemelen talebeleri tarafından götürülen- birtakım eserler bulunmakta ve bazılarındaki yazılar Sabbân’ın yazısına benzemektedir.¹⁹¹ Dolayısıyla Sabbân’ın, Teftazânî’nin *Muhtasarü’l-Me‘ânî* adlı meşhur belâgat kitabı üzerine aldığı notların talebesi Mustafa Bennânî tarafından bir araya getirilerek oluşturulan¹⁹² ve Ezher’de ders

¹⁸⁵ Sabbân, *İs‘afu’r-Râğibîn fi Sireti’l-Mustafa ve Fezaili âli Beytihi’t-Tâhirîn* (Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Nr. 3647), 2B.

¹⁸⁶ Hafâcî, *el-Ezher*, 3/127.

¹⁸⁷ Tüccar, “Sabbân”, 35/335-336.

¹⁸⁸ Sabbân, “Manzumu Sabbân fi Nazmi Esmâi Ehli Bedr”, <https://almoqtabas.com/ar/manuscripts/view/26465047194765156> (Erişim 05 Ocak 2021).

¹⁸⁹ Cebertî, *Acâibu’l-Asar*, 3/313; Kettânî, *Fihrisü’l-Fehâris*, 2/705.

¹⁹⁰ Eserin 615 beyitten oluşan neşredilmiş bir nüshasına ulaşılmıştır ancak künye bilgileri eserde yer almamaktadır.

¹⁹¹ Hafâcî, *el-Ezher*, 3/261.

¹⁹² Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2011), 40/299-308.

kitabı olarak okutulmuş olan *Tecridu'l-Bennanî* adlı eseri¹⁹³ göz önüne alınırsa Sabbân'ın kaynaklarda geçen bu eserleri haricinde kayda geçmemiş bazı eserleri de söz konusu olabileceği rahatlıkla söylenebilir.

¹⁹³ Fendîk, *İktifaiü'l-Kanu'*, 358.

İKİNCİ BÖLÜM
SABBÂN'IN BELÂGAT İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

I. BELÂGAT İLMİ ve OSMANLI DÖNEMİ BELÂGAT ÇALIŞMALARI

Bu başlık altında öncelikle belâgat kavramının kavramsal çerçevesi hakkında bilgi verilecek ardından belâgat ilminin daha çok mecaz tartışmaları üzerinden gelişmesinde etken olan âmiller üzerinde durulacaktır. Akabinde ise genel anlamda Osmanlı döneminin Arap edebiyatı tarihi açısından maruz kaldığı tenkitler; bu dönemdeki belâgat çalışmalarının karakteristiği ve belâgat ekolleşmeleri arasında işgal ettiği yer; spesifik olarak müellifimiz Sabbân'ın yaşamış olduğu 18.yüzyıl Mısır-Osmanlı coğrafyasında kaleme alınmış olup öne çıkan belagat eserleri hakkında bilgi verilecektir.

A. Belâgat'ın Lügavî ve Istilahî Manaları

Belâgat kelimesi Arapça'da “ ب ل غ ” maddesinden türetilmiş bir masdar olup lügat itibariyle “ulaşmak, varmak, erişmek” vb. manalara tekabül etmektedir.¹⁹⁴ Aynı kökten türeyen bulûğ “بلوغ”, belâğ “بلاغ”, iblağ “إبلاغ”, tebliğ “تبليغ” kelimeleri yine bu manada birleşmektedir.¹⁹⁵ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu manada “ وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا ” (Olgunluk çağına erişince ona hüküm ve ilim verdik)¹⁹⁶ ayeti gibi daha pek çok ayette kullanılmıştır.¹⁹⁷

İbn Fâris (ö. 395/1004) aynı kökten türeyen kelimeler arasında anlam irtibatının var olduğu iddiasıyla kaleme aldığı *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga* adlı sözlüğünde “ ب ل غ ” kökünden türemiş olan “ هو أحمق بلغ و بلغ ” ifadesindeki “istediğine ulaşan” manasına gelen “ بلغ ” ve “yeteri kadar azık/erzak” manasına tekabül eden “ بلغة ” “Bulga” kelimelerinin netice itibariyle dolaylı olsa da “ulaşmak, varmak” manasında buluştuğunu

¹⁹⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, thk. Mehdi Mahzumî - İbrahim Samerraî (Mısır: Daru Mektebeti'l-Hilâl, -), 4/421; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Lüga.*, thk. Abdusselam Harun (Daru'l-Fikr, 1399/1979), 1/301; Murteza Zebîdî, *Tacu'l-'Arus*, thk. Mecmu'atun mine'l-Muhakkikîn (Daru'l-Hidaye, ts.), 22/444; İbn Manzur, *Lisanu'l-'Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1414/1993), 8/419; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belaga*, thk. Muhammed Basil (Beyrut: Daru'l Kutub el-İlmiyye, 1419/1998), 1/75.

¹⁹⁵ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 268.

¹⁹⁶ Yusuf 12/22.

¹⁹⁷ Kehf 18/86, 90, 93; Nur 24/59; Kasas 28/14

ifade etmiştir. Ayrıca fasih kişi için söylenen belâgat özelliğinin de kişinin konuşmasıyla istediğine ulaşması sebebiyle söylendiğini eklemiştir.¹⁹⁸

Netice itibariyle belâgat kelimesinin yukarıda bahsi geçen manalara gelen ب ل غ maddesinden türemiş olmasının, belâgatın esas vazifesine işaret ettiği ortadadır.¹⁹⁹

İstilahî olarak ise belâgat kavramının bir meleke ve ilim olması açısından tarifini yapmak mümkündür.

Kelam ve bu kelamı dile getiren mütakellimin, kendisiyle vasıflanabileceği belâgat, bir meleke olarak sözün fasih olmakla beraber yer ve zamana (muktezâyı hâl) uygun (mutabakat) olması demektir. Zira söz, süslü veya düzgün olmasına rağmen uygun kişiye uygun ortamda uygun bir şekilde yöneltmedikçe belâgat vasfına sahip olmayacaktır.²⁰⁰ Bir diğer ifade ile belâgat bir fikrin sözlü veya yazılı olarak, yerinde ve zamanında, manası en açık bir şekilde ve akıcı bir dille beyan edilmesidir. Batı dillerinde belâgatı meleke olarak rhetorique; ilim olarak ise eloquence²⁰¹ kelimeleri karşılamaktadır.²⁰²

Söz söylenilmesi gereken durumlar, ifade edilecek duygu ve düşünceler sayısız ve birbirinden farklıdır. Bu duruma, mütakellim ve muhatabın içinde bulunduğu fikrî, zihnî, psikolojik hal, eğitim durumu vs. pek çok unsur da eklenecek olursa muktezâ-yı hâl mutabakatın belâgat için ne denli önemli bir yeri olduğu görülecektir.²⁰³

Belâgat melekesi insanda doğuştan var olan bir yetenektir. Bu meyanda Kur'an-ı Kerim'de "O insanı yarattı ve ona beyanı (meramını ifade etme kabiliyeti) öğretti" buyurulmuştur.²⁰⁴ Dolayısıyla Arap dili ilimleri arasında önemli bir yer teşkil eden

¹⁹⁸ Hasan Taşdelen, "Belâgat İlmî ve Tarihi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, İlmî Araştırmalar Dizisi 167/72 (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 215.

¹⁹⁹ Mazin Mübarek, *el-Mûcez fî Tarihi'l-Belaga*. (Daru'l-Fikr, ts.), 19.

²⁰⁰ Tâhirülmevlevî Olgun, *Edebiyat Lügati*. (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1973), 25.

²⁰¹ Julie Scott Meisami - Paul Starkey (ed.), *Encyclopedia of Arabic Literature* (London: Routledge, 1998), 2/651.

²⁰² Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 42-43.

²⁰³ Mehmet Ali Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat bilgisi: Belâgat* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2014), 35.

²⁰⁴ Rahman 55/3-4

belâgat bir meleke olarak yazar, şair, hatip vs. insanlardan her kesimin sahip olduğu bir vasıf olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁵

Nitekim belâgat ilminin beyan kısmında incelenen ve tarihsel süreç içinde terminolojik olarak metot ve kuralları belirlenmiş teşbih, mecaz, kinaye, istiare ve bunların varyantları her toplumun dilinde olmuştur. Bu manada özellikle Arap toplumu için Cahiliyye dönemi, belâgatın bir meleke olarak bariz bir şekilde yansımalarının görüldüğü dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁶

İlim olarak ise muktezâ-yı hâle uygun söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen ilimdir. Belâgat hicri dördüncü asrın sonlarına varıncaya kadar meleke olarak telakki edilmeye devam etmiş ardından meânî, beyan, bedi' bölümlerinden ibaret olan klasik halini almıştır. Bu dönemden sonra ortaya konulan eserler önceki dönemlerin aksine yalnızca belâgatın konularını içerecek şekilde kaleme alınmıştır.²⁰⁷

B. Belâgat İlminin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Ana Faktörler

Arap dili ilimleri arasında bağımsızlığına en geç kavuşan ilim olma vasfını taşıyan belâgat ilminin bir ilim olarak ortaya çıkmasında pek çok faktör rol oynamıştır. Bu faktörleri İslam öncesi ve sonrası olmak üzere iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Nitekim Cahiliye döneminde Arap toplumunun genel anlamda Arap dili olmak üzere şiir, hitabet ve darbı mesel gibi edebî türlere olan yoğun ilgisi, pratik olarak hem edebî tenkit hem de belâgat çerçevesinde değerlendirilebilecek hareketlilikleri beraberinde getirmiş ardından Kur'an-ı Kerim'in nüzulu ile onun üslubuna dair yapılan çalışmalar bu sürecin farklı bir boyuta evrilmesine vesile olmuştur.

Cahiliye Arap toplumunun dile olan yoğun ilgisi pek çok noktada tezahür etmiştir. Bu manada her kabilenin, kendisini cemiyetlerde metheden, yeri geldiğinde savunan şair ve hatipleri bulunmaktaydı. Şair ve hatiplerin en etkili şiir ve hutbeyi ortaya

²⁰⁵ Hulusi Kılıç, "Belâgat", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1992), 5/380-383.

²⁰⁶ Kılıç, "Belâgat", 5/380-383.

²⁰⁷ Kılıç, "Belâgat", 5/380-383.

koyma hedefiyle göstermiş oldukları çaba ve rekabet belâgat ilminin ilk nüvelerini oluşturmuştur.²⁰⁸

Nitekim ‘Ukaz, Zü’l-mecaz, Mecennetu’s-Sahr vb. panayırlarda icra edilen şiir müsabakalarının da bu minvalde tetikleyici olduğu ve netice itibariyle Cahiliyye döneminde ortaya çıkan bu edebi tenkit hareketlerinin belâgatın ilk nüvelerini gün yüzüne çıkarmış olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Zamanın en büyük şairinin hakemliğiyle icra edilen bu şiir müsabakalarında şairler şiirlerini topluluk önünde seslendirir ve nihayetinde de en sanatlı ve etkileyici şiirin sahibi galip ilan edilirdi.²⁰⁹ Her ne kadar o dönemin şairlerinin belâğî düzeyde terminoloji bilgisi söz konusu olmasa da o dönemden günümüze ulaşan şiirlerdeki sanatlar göz önüne alınırsa onların sözü süslemek için farklı üslup ve formların bilgisine sahip oldukları rahatlıkla söyleyebilir.²¹⁰

Cahiliye döneminin ardından Kur’an-ı Kerim’in nüzulu ile belâgat çalışmalarının ekseninin belirlenmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’in mu‘ciz olarak gelmesiyle beraber onu anlama çabası içine girilmiş ve ilerleyen süreçte de icazın hangi vecihte meydana geldiği sorusunun yoruma açık bir yapı arzemesi sebebiyle bu konuda birçok görüş ortaya atılmıştır.²¹¹

İcaz meselesine ilaveten Kur’an-ı Kerim’in manaları, mecazı, garibi vb. farklı yönlerini ele alan yine bu kavramlarla başlıklandırılan pek çok eser de kaleme alınmıştır. Bu manada özellikle İbn Abbas’tan nakledilen “Kur’an-ı Kerim’deki garib kelimeleri Arap şiirinde arayınız” sözü sonraki süreçte yapılacak olan çalışmaları dolaylı olarak mecaz, kinaye, istiare, takdim, tehir gibi belâgat hususlarına yönlendirmiştir.²¹²

Belâgat ilminin geçirmiş olduğu ilk evrelerde tartışılan hususlar, İslamî ilimlerden pek çoğunun teşekkül tarihinde de yer bulmuştur. Özellikle mu‘tezile kelimelerden pek çoğunun teşekkül tarihinde de yer bulmuştur. Özellikle mu‘tezile kelimelerden pek çoğunun teşekkül tarihinde de yer bulmuştur.

²⁰⁸ Taşdelen, “Belâgat İlmi ve Tarihi”, 219.

²⁰⁹ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973), 15.

²¹⁰ Ahmed Matlub, *el-Bahsu’l-Belâğî ‘inde’l-’Arab* (Bağdat: Daru’l-Câhız linneşr, 1982), 11.

²¹¹ Kur’an-ı Kerim’in icazının tarihsel süreç içindeki farklı yorumları için bkz. M. Taha Boyalık, *Dil, Söz ve Fesahat (Abdülkâhir Cürçânî’nin Sözdizimi Nazariyesi)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 99.

²¹² Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”, 275.

alimleri genel anlamda felsefî birtakım argümanlarla gayri müslimlere karşı İslam'ı, diğer itikadî mezheplere karşı da kendi mezheplerini savunmak için belâgat ilminin bütün inceliklerini uygulamaya koymuşlar ve böylelikle de belâgat ilminin inşa edileceği temel prensipleri belirlemişlerdir.²¹³

Bunun yanı sıra tefsir alimleri de Kur'an-ı Kerim'i farklı açılardan ele aldıkları eserlerinin mukaddimelerinde belâgat ilminden bahsetmiş ve onun anlaşılması noktasındaki önemini, belâgat çalışması mahiyetindeki değerlendirmeleriyle vurgulamışlardır. Müttekaddim dönem alimleri her ne kadar kendi uzmanlık çerçevelerinde birtakım hususları ele alma niyetinde olmuş olsalar da dolaylı olarak belâgatın meânî ve beyan konularını ele almak suretiyle belâgat ilminin teşekkülü ve gelişmesinde katkıda bulunmuşlardır.²¹⁴

Bu itibarla belâgat ve tefsir ilmi bir arada düşünüldüğünde belâgat sanatlarına en fazla itimad edilen tefsirlerden biri olan ez-Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsiri, tefsir tarihindeki kurucu karakteri yanı sıra beyan ve meânî konularına dair değerlendirmeler yapmış ve ayetler üzerinde belâgatı uygulamalı olarak tatbik etmiş bir eser olarak göze çarpmaktadır.²¹⁵

Belâgat ilminin teşekkülünde etkili olan bir diğer faktör ise fukaha ve usulcüler tarafından yapılan çalışmalardır. Nitekim usul-i fıkıh eserlerinde ele alınan meseleler göz önüne alınırsa pek çoğunun belâgat ilminin hem meânî kısmı hem de beyan kısmındaki temel meselelerle örtüştüğü görülür. Örneğin Ebu Hanife'den yapılan bazı rivayetler onun lafızları hakikat mecaz diye ayırt ettiği ve mecazı hakikatin halefi olarak ele aldığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra erken dönemden İmam Şâfiî de farklı lafızlarla mecaz kavramından bahsetmiştir.²¹⁶

Şâfiî fakihî olması yanında *Telhîsu'l-Miftâh*'a yazdığı şerhiyle de bilinen Bahaeddin es-Subkî (ö. 773/1372) belâgat ile usul-i fıkıh arasındaki ilişkiye şu ifadelerle işaret etmiştir.

²¹³ Taşdelen, "Belâgat İlmi ve Tarihi", 223.

²¹⁴ Hacımüftüoğlu, "Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar", 275.

²¹⁵ Matlub, *el-Bahsu'l-Belâgî 'inde'l-'Arab*, 32-33.

²¹⁶ İsmetullah Sami, *İslam Hukuk Usulünde Mecaz* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 165.

“Bil ki usul-i fıkıh ile meânî ilmi tam anlamıyla içiçe ve girift bir yapıya sahiptir. Meanî ilminde ele alınan haber ve inşa meseleleri usul ilminin ciddi bir kısmını oluşturur. Bunun yanı sıra usulcünün bahsettiği emr’in vucub; nehy’in tahrir ifade etmesi, mutlak, mukayyed, mücmel vs. meselelerinin hepsi de haddi zatında meanî ilminin meseleleridir.”²¹⁷

Belâgat ilmi tarihsel süreç içerisinde başta belâgat alimleri olmak üzere farklı mecralardan alimler tarafından farklı şekillerde taksime tabi tutulmuş fakat nihai olarak Hatip el-Kazvinî (ö. 739/1338) tarafından ilmin ana arterleri belirlenerek bugünkü halini almıştır.

Buna göre artık belâgat eserlerinde muktezâ-yı hâle uygunlukları açısından lafızların girmiş olduğu halleri inceleyen meanî; delaletin açıklığı ile beraber bir mananın farklı ifade yollarının incelendiği beyan; muktezâ-yı hâle mutabakatın ardından kelamı, lafzî ve manevî açıdan süsleme usullerinin ele alındığı bedi’ kısımları incelenir olmuştur.²¹⁸

Belâgat geçirmiş olduğu bu uzun tekamül evresi içinde edebî ilimler arasında katettiği mesafeye ve içerdiği konularına göre farklı isimlerle anılmıştır. Örneğin Câhız’da (ö. 255/869) “beyân”, İbnu’l-Mu‘tez’de (ö. 296/908) “bedi’”, Kudâme b. Ca‘fer’de (ö. 337/948 [?]) “nakdü’ş-şi‘r”, Ebu Hilal el-Askerî’de (ö. 400/1009’dan sonra) “sınâateyn”, el-Hafacî’de (ö. 466/1073) “fesahat”, Abdülkâhir el-Cürçânî’de (ö. 471/1078) “belâgat” ve “delâilu’l-i‘câz”, Teftazanî’de (ö. 792/1390) “meanî”, çağdaş yazarlardan Taha Hüseyin’de (1889-1973) “beyan”, Emin el-Hûlî’de (1895-1966) “fennü’l-kavl” ve Ahmed eş-Şayib’de de “üslup” adlarıyla anılmıştır. Ancak tüm bu isimler arasında “belâgat” ismi kadar yaygın kullanılan bir isim olmamış; “belâgat” tüm bu isimlerin en kapsayıcı olanı kabul edilmiştir.²¹⁹

C. 18.yüzyılda Mısır’da Kaleme Alınan Belâgat Eserleri

Malum olduğu üzere Osmanlı devleti Yavuz Sultan Selim yönetimdeyken 1516 yılında Memlûklere galip gelmek suretiyle öncelikle Suriye’yi bir sonraki yıl da Mısır’ı topraklarına katmıştır. Sultan Selim’in Suriye ve Mısır fetihleriyle beraber Arapların yaşadığı coğrafyanın büyük bir çoğunluğu Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir. Fiilen 20.

²¹⁷ Bahaeddin Ahmed b Ali b Abdilkafi es-Sübki, *‘Arûsü’l-Efrâh fî Şerhi Telhisi’l-Miftâh.*, thk. Abdülhamid Hindavî (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1423/2003), 1/47.

²¹⁸ Matlub, *el-Bahsu’l-Belâgî ‘inde’l-‘Arab*, 7-8.

²¹⁹ Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”, 269; Kılıç, “Belâgat”, 5/217.

yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam edecek olan bu süreç Arap edebiyatı tarihinde “Osmanlı dönemi”ne tekabül etmektedir.²²⁰

Bu süre zarfında bazı Arap edebiyatı tarihçilerinin iddia ettiğinin aksine gerek Anadolu coğrafyasındaki Türk-Osmanlı alimleri tarafından gerekse de Arap dünyasındakiler tarafından Arap dili ilimlerine dair pek çok eser ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra bazı yeniliklere de imza atılmıştır. Örneğin vaz’ ilmi literatüründe üretilen bilgi birikimi bu dönemde yaşamış olan bazı Osmanlı alimleri tarafından müstakil hale getirilmiştir.²²¹ Osmanlı döneminin tüm bunlara rağmen yeteri kadar incelenmemiş ve Arap edebiyatı tarihi açısından gözardı edilmiş bir dönem olduğu söylenebilir.²²²

Bu dönemin taraflı ve duygusal yaklaşımlarla donuklaşma, geri kalmışlık vs. vasıflarla nitelendirilmesinin ardında pek çok sebep yatmaktadır. Ancak en bariz sebeplerden birisi Osmanlı dönemini ele alan çalışmaların, bu dönemi öncekilerden tamamen soyutlayarak ele almaya çalışmış olmalarıdır. Gerçekten iddia edildiği gibi bir donuklaşma ve nazım-nesir tüm türleriyle Arapça’nın toplum nezdinden uzaklaştırılması söz konusu olmuşsa da bu durumun ilk nüveleri Arap topraklarında Osmanlı dönemine geçilmeden önce görülmüştür.²²³ Kaldı ki yalnızca Osmanlı yönetimini bu durumdan sorumlu tutmak hem tarihî bakımdan hem mantıken yerinde bir tespit olarak gözükmemektedir.

Osmanlı döneminde kaleme alınmış olan belâgat eserlerinin Meşârîka veya kelim-felsefe ekolü diye tabir edilen Ebu Ya’kub Sekkâkî’nin (ö. 626/1229) başını çektiği gelenek çerçevesinde hazırlanmış eserler olduğu söylenebilir. Meşârîka ekolü çerçevesinde kaleme alınmış olan sonraki çalışmalar, metodolojik olarak Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-’Ulum* adlı eserin üçüncü kısmının “telhîs”, “şerh” ve “hâşiye”leriyle devam

²²⁰ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi : Osmanlı Dönemi*, 30.

²²¹ Abdullah Yıldırım, “Vaz’ İlmi”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, İlmî Araştırmalar Dizisi 167/72 (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 426.

²²² Thomas Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam : Farklı Bir İslam Tarihi Okuması* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 19.

²²³ Nasır Abdullah Osman, “el-Hayatü’l-Edebiyye fi Mısr fi’l-’Ahdî’l-Osmanî”, *Tarihu Mısr fi’l-’Ahdî’l-Osmanî* (İstanbul: IRCICA, 2017), 2/175.

etmiştir.²²⁴ Ayrıca es-Sekkâkî sonrası belâgat literatüründe ele alınan meseleler de bu eserdeki genel çerçeveye bağlı kalarak ortaya konulmuştur.²²⁵

Meşârika ekolünde kaleme alınan eserler göz önüne alınacak olursa bu eserlerde genellikle lafızdan çok mana üzerinde durulmuş dolayısıyla edebî zevk arka planda tutulmuştur. Mantık ve felsefî terminolojiden istifade edilmiş ve konular olabildiğince az örnekle izah edilmiştir. İlerleyen dönemlerde bu eserler, belâgat ruhundan uzaklaştıkları ve meseleleri adeta felsefî tartışma kalıbına döktükleri iddiasıyla tenkit edilmiştir.²²⁶ Ne var ki belâgat ilminde eserlerin coğrafya, muhteva gibi farklı bakış açılarıyla tasnife tabi tutulmasıyla ortaya çıkmış olan bu ekolleri keskin çizgilerle birbirinden ayırmak isabetli gözükmemektedir. Çünkü her eser kendi içinde farklı ekollerden izler taşımaktadır. Kanaatimizce belâgat çalışmaları herhangi bir ekol tasnifi olmaksızın tüm dil ilimlerini hatta diğer ilimlerin teşekkül sürecinde belâgat ilmiyle olan etkileşimlerini de göz önüne alarak genel bir perspektifle ele alınması gerekmektedir.

Osmanlı döneminde telhîs, şerh, hâşiye türü belâgat çalışmaları yanında tercüme ve müstakil telifler de önemli yer teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu dönemde kaleme alınan eserlerin dört kısma ayrılması mümkündür. Genel itibariyle bu eserlerden şerh ve hâşiye türünde olanlar Arapça; tercüme ve telif türünde olanlar Türkçe kaleme alınmış eserler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şerh ve hâşiye türünde kaleme alınmış ancak şerh-hâşiye isimlerinin olumsuz söylemlerle değersizleştirilmesi²²⁷ sebebiyle pek çok eser arka planda kalmıştır. Osmanlı döneminin maruz kaldığı tavır tam olarak budur.

²²⁴ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 121.

²²⁵ Belâgat tarihinin kurucu isimlerinden biri olan Ebu Ya’kub es-Sekkâkî’nin belâgat düşüncesi ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Abdullah Yıldırım, *Sekkâkî’de Belâgat Tasavvuru* (Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020), 4.

²²⁶ Taşdelen, “Belâgat İlmi ve Tarihi”, 290.

²²⁷ Şerh ve hâşiyeler sadece İslam ilim geleneğinde karşılaştığımız bir tür olmaması yanında klasik dönemde kaleme alınmış olan eserlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Medeniyet tarihimizin kapsamlı ve kesintisiz bir perspektifle okunabilmesi noktasında şerh ve hâşiyeler önemli yer teşkil etmektedir. Türk devletlerinin hakimiyet dönemlerinde ortaya çıkan bu türlere yönelik karalama politikası İsmail Kara’ya göre Türklerin İslam tarihindeki yerlerini veya İslam tarihine katkılarını ihmal etmek maksadına binaen yürütülmektedir. Bu konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz* :

Nasrullah Hacımüftüoğlu'nun tespitine göre tüm belâgat ekollerinin bir arada tasavvur edilmesi suretiyle ortaya çıkmış olan terkipçi veya memzuç karakterli Anadolu'daki belâgat çalışmaları, literatürde ciddi yer teşkil etmektedir. Ancak yukarıda değindiğimiz husus dolayısıyla bu durum farklı şekillerde tezahür etmiştir. Söz gelimi Sabbân'ın beyan risâlesinde birçok yerde kendisinden direkt alıntılar yapmış²²⁸ olduğu meşhur Osmanlı alimi Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) torunu Fenârî Hasan Çelebi'nin (ö. 891/1486)²²⁹ kaleme aldığı *Mutavvel* ve *Muhtasaru'l-Meanî* hâşiyesi, orijinal görüşler barındıran eserler olmasına rağmen şerh-hâşiye isimlerinin bıraktığı olumsuz intiba sebebiyle hakettiği ilgiyi görmemiştir. Hacımüftüoğlu'na göre şerh ve hâşiye türü eserler müstakil çalışmalar olarak takdim edilseydi çok daha isabetli bir yol tercih edilmiş olurdu.²³⁰

Bu eserler her ne kadar belli bir metin çerçevesinde telif edilmiş ise de müellifleri metin üzerinden meselelere dair kendi bakış açılarını ortaya koymuşlardır. Burada bir örneğini verdiğimiz durum yalnızca Arap dili ilimleri çerçevesinde kaleme alınmış eserlere mahsus bir durum olmaktan öte genel anlamda bu dönemde kaleme alınmış olan farklı mecralardan birçok eserin maruz kaldığı bir durumdur.

Osmanlı dönemi Anadolu coğrafyasında kaleme alınmış olan belâgat eserleri ülkemizde bazı akademik çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalarda eserlerin muhteva ve metodolojik olarak incelenmesinden ziyade eserlerin katalog bilgileri ve dibacelerinden bir kısmı aktarılmakla yetinilmiştir. Bu çerçevede Anadolu'da Fatih devri sonuna kadar yapılan belâgat çalışmaları, 1991 yılında M. Sami Benli tarafından "*Başlangıçtan Fatih Devri Sonuna Kadar Belâgata Dair Eser Veren Osmanlı Alimleri*"; 15-16. asırlar arasındakiler 2004 yılında Ömer İshakoğlu tarafından "*Türklerin XV-XVI. Asırlarda Arapça Belâgate Yaptığı Katkıları*"; 17-18. asırlar arasındakiler 2007 yılında

Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not. (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 14; Sedat Şensoy, "Şerh", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2010), 38/565-568.

²²⁸ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyâniyye*, ed. Mehdî Es'ad (Beirut: Darü'l Kutub el-İlmiyye, 2005), 50, 164, 211.

²²⁹ Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1997), 16/313-315.

²³⁰ Hacımüftüoğlu, "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları", 122.

İbrahim Şaban tarafından “*Türk-Osmanlı Âlimlerinin Arap Belâgatine Yaptıkları Katkılar (XVII-XVIII. Asırlar)*”; adlı yüksek lisans tezine konu edilmiştir.²³¹

Ne var ki Osmanlı devletinin hakimiyeti altında bulundurduğu Bilad-ı Şam, Arabistan yarımadası ve başta Mısır olmak üzere birçok devleti içine alan Kuzey Afrika coğrafyası gibi çoğunlukla Arap toplumların yaşamış olduğu coğrafyalarda kaleme alınan belâgat eserleri bu çalışmaların kapsam alanı dışında kalmaktadır. Zira bu coğrafyalarda dinî ilimlerin yanı sıra sarf, nahiv, belâgat, vaz‘, aruz vs. dil ilimlerine dair kaleme alınmış; muhtemelen yukarıda değindiğimiz gibi şerh-hâşiye isimlerinin bıraktığı olumsuz intiba sebebiyle gün yüzüne çıkamamış pek çok eser söz konusudur. Bu eserler hem Osmanlı dönemi ilim kültüründen izler taşıması hem de Arap toplumlarının ilgili dönemde bu ilimlere yaklaşım tarzını ortaya koyması açısından önemlidir. Kaldı ki Osmanlı dönemi hakkında ortaya atılan söylemlerin tenkit edilebilmesi hususunda bu coğrafyalarda kaleme alınan eserlerin kullanılması daha etkili olacaktır.

Bu eserler arasında da farklı perspektifle orijinal fikirler ortaya koyanlar eserler bulunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı dönemi Arap edebiyatı hakkında genelgeçer tespitlere ulaşmak adına şerh-hâşiye söylemine bakılmadan bu çerçevede Anadolu coğrafyasının dışına çıkılması suretiyle ilgili dönemin coğrafi anlamda daha kuşatıcı çalışmalarla incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla yapılan her çalışmanın başta Arapça olmak üzere farklı dillere tercüme edilmesi yanında bunların farklı mecralarda etkili bir şekilde paylaşılması da gerekmektedir.²³²

Bunun yanı sıra kanaatimizce yapılacak olan çalışmaların sadece Arap dili ilimlerindeki eserler çerçevesinde değil diğer tüm dini ilimleri de içine alacak şekilde geniş bir bakış açısıyla ele alınması gerekmektedir.

Sabbân’ın yaşamış olduğu 18. yüzyıl Mısır coğrafyasında belâgata dair pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları yukarıda değindiğimiz gibi Osmanlı döneminde yapılan çalışmaların genel karakteristiğini teşkil eden şerh-hâşiye türünde çalışmalar olup bazıları ise belâgatın farklı meselelerine ilişkin kaleme alınmış muhtasar ve müstakil çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

²³¹ İbrahim Şaban, “19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Belâgate Dair Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası* 18 (2011), 119-134.

²³² Ahmet Harman, “‘Osmanlı’da Ulum-i Arabiyye – Âlimler, Eserler ve Meseleler’ Adlı Sempozyum Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (15 Mart 2021), 273.

Hem mevzubahis dönemin telif karakteristiğini gözler önüne sermesi hem de sonraki çalışmalara yol gösterici olması açısından burada Sabbân'ın eserleri haricinde 18. yüzyıl Osmanlı-Mısır coğrafyasında kaleme alınmış olan bazı belâgat eserleri hakkında bilgi vereceğiz.

Tuhfetü'l-İhvân fi İlmi'l-Beyan : Bu eser Mısırlı maliki fakihi Ebü'l-Berekat Ahmed ed-Derdîr (ö. 1201/1786)²³³ tarafından kaleme alınmış mecaz, teşbih ve kinaye meselerini ele alan muhtasar ve müstakil bir eserdir. Eserde her kavramın kısaca tarifi yapılmış ve ardından ilgili meselede en çok verilen örnekler zikredilmiştir. Eserde hem ihtisar metodu takip edilmiş hem de tartışmalara fazlaca yer verilmemiş olması medreselerde okutulmak amacıyla kaleme alındığını gözler önüne sermektedir.

Derdîr bunlara ilaveten klasik belâgat literatüründe mecazî mana ile hakiki mana arasındaki irtibat olarak tarif edilen alaka unsuru için “mülabeset” kavramını kullanmıştır.²³⁴

Derdîr bu eserini yine kendisi şerhetmiştir. Bu şerh üzerine de Celaleyn tefsiri üzerine kaleme aldığı hâşiyesiyle bilinen Mısırlı mutasavvıf ve fakih Ahmed b. Muhammed es-Sâvî (ö. 1241/1825) tarafından bir hâşiye yazılmıştır.²³⁵ Bu hâşiye dışında şerh üzerine Ebü'l-Bahr eş-Şencurî tarafından da bir şerh kaleme alınmıştır.

Hilyetü'l-Lübbi'l-Masun bi-Şerhi'l-Cevheri'l-Meknun: Ahdarî'nin (ö. 983/1575-76) *Telhîsü'l-Miftâh*'ın manzum şekli olan *el-Cevher'ul-Meknun* adlı eseri üzerine Ezher şeyhi Ahmed ed-Demenhurî (ö. 1192/1778) tarafından yazılan şerhtir. Eser üzerine Sabbân'ın beyan risâlesine hâşiye yazmış olan Mahluf el-Minyavî tarafından da bir hâşiye kaleme alınmıştır. Pek çok sahada yazmış olduğu hâşiyeleri ile bilinen Minyavî, bu eserinde Sabbân'ın, Sa'duddin et-Teftâzânî'nin *Muhtasaru'l-Meanî* adlı eseri üzerine

²³³ Cebertî, *Acâibu'l-Asar*, 3/193; Ahmed Alâeddin Abdülhamid Da'ber, “Derdîr”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1994), 9/168-169.

²³⁴ 'Amr Râbihî, *Şerhu Tuhfetü'l-İhvân fi İlmi'l-Beyan “Dirase ve Tahkik”* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2004), 55.

²³⁵ Sâvî, *Hâşiyetü's-Sâvî 'ala Şerhi Tuhfetü'l-İhvân*, thk. Ahmed el-Mezîdî (Beyrut: Daru'l Kutub el-İlmiyye, 2020).

yazdığı notlardan oluşturulmuş olan eserine ve beyan risâlesine pek çok atıfta bulunmuştur.²³⁶

Demenhurî bu eseri haricinde *Laktu'l-Cevâhiri's-Seniyye 'ale'r-Risâleti'-Semerkandiyye* adıyla Ebü'l-Kasım Semerkandî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) İstiare risâlesi üzerine bir şerh de kaleme almıştır.²³⁷ Kendisinin belirttiğine göre öncelikle *Semerkandiyye* üzerine başka bir şerh yazmış ancak eserin başlangıç seviyesindeki talebeler için gereksiz bazı detaylar içerdiğini görmesi üzerine daha muhtasar olan *Laktu'l-Cevâhiri's-Seniyye* adlı bu eseri kaleme almıştır.²³⁸

el-İhrâz fi Enva'i'l-Mecaz: Bu eser, başta Arap dili ilimlerinden belâgat ve nahiv olmak üzere fıkıh, kelam, hadis, tasavvuf, astronomi, matematik, mantık gibi ilimlerde de şerh ve hâşiyeler kaleme almış olan Mısır ulemasından Şihabuddin Ahmed es-Sücâî'ye (ö. 1197/1783) aittir. İsminden de malum olduğu üzere mecaza dair kaleme alınmış olan eser kendi ifadesine göre mecaz meselelerini ele aldığı manzumesine şerh mahiyetinde kaleme alınmıştır.²³⁹

Hâşiyetü 'ala Metni's-Semerkandiyye: Bu eser Ezher şeyhliği görevini de yürütmüş olan İbrahim el-Bâcûrî tarafından (ö. 1277/1860) Ebü'l-Kasım es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) farklı isimlerle anılan istiare risâlesi üzerine yazılmış bir şerh çalışmasıdır.

Bâcûrî bu eserinde genel itibariyle meseleleri kısaca ele almıştır. Geleneksel anlamda şerh ve hâşiyelerde çokça karşılaşılan ibaredeki kelimenin lügat ve ıstılah manaları üzerinde uzun uzadıya durmaksızın tartışma noktaları üzerinde yoğunlaşma yolunu tercih etmiştir. Bunun yanı sıra ibaredeki beyanî nüktelerin mümkün merteye tüm vecihlerini zikredip her birinin ihtimalini değerlendirmeye tabi tutmaya çalışmış, Sabbân'ın da yaptığı gibi bu ihtimaller arasından isabetli olanın tercihini فتدبر، فتنبه، فتأمل gibi ifadelerle okuyucuya bırakmıştır. Örneğin Semerkandiyye risâlesinin ilk

²³⁶ Mahluf Minyavî, *Hâşiyetü Mahluf el-Minyavî 'ala Hilyetü'l-Lübbi'l-Masun* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.).

²³⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, 6/122; Aytakin, "Demenhûrî", 9/149-150.

²³⁸ Demenhurî, *Laktü'l-Cevâhiri's-Seniyye 'ale'r-Risâleti's-Semerkandiyye*, thk. Bekrî el-Halebî, 1273/1857, 2.

²³⁹ Sücâî, *el-İhrâz fi Enva'i'l-Mecaz "Dirase ve Tahkik"*, thk. Ahmed Ahmed Şettîvî (Kahire: Ezher Üniversitesi, ts.), 23.

kısımlarında geçen *قد نطق به كتب المتقدمين ودل عليه زير المتأخرين* ifadesinde yazarın mütekaddim dönem alimleri için *نطق*; müteahhir dönem alimleri için *دل* fiilinin tercih etmesine gerekçe olarak erken dönem alimlerinin eserlerini “ıtnab”; geç dönem alimlerinin ise “îcâz” üslûbuyla kaleme almış olmalarını göstermiştir. Bâcûrî bunun haricinde Semerkandiye metni üzerine yazılmış en meşhur şerh olan İsamuddin İsferyânî tarafından yapılan itirazları da değerlendirmiştir.

Hâşiyetü'l-Emîr el-Kebîr es-Sünbavî 'ala Şerhi'l-Mevlî 'ale'l-İstiarat : el-Emir el-Kebîr es-Sünbavî (ö. 1232/1817) tarafından Şihabuddin Melevî'nin Semerkandî'nin istiare risâlesi üzerine kaleme aldığı şerhin hâşiyesidir.²⁴⁰ Eser pek çok kez neşredilmiştir.²⁴¹

Bu eserler haricinde 18.yüzyıl Mısır coğrafyasında birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında en bariz olarak Muhammed Desukî'nin (ö. 1230/1815) ve İbnü'l-Hac es-Sülemî'nin (ö. 1232/1817) Teftâzânî'nin *Telhîs* şerhi üzerine kaleme aldıkları hâşiyeler örnek gösterilebilir.

Netice itibariyle bu dönemde kaleme alınmış olan belâgat eserlerine bakıldığında bu eserlerin genel itibariyle şerh ve hâşiyeye türünde ortaya konulmuş eserler olduğu görülür. Burada bazı örneklerini zikretmiş olduğumuz, bu dönemde yazılmış olan belâgat eserlerinin genel özelliklerinden biri de mecaza dair kaleme alınmış olmalarıdır.

II. SABBÂN'IN BELÂGAT ESERLERİ

Sabbân belâgat sahasında toplamda üç adet eser kaleme almıştır. Ancak *Tecridü'l-Bennânî* adıyla bilinen eser, talebesi Mustafa el-Bennânî'ye de nispet edilmektedir. Çünkü *Tecrid*, Sabbân'ın *Muhtasarü'l-Meânî* kenarlarına aldığı notların Bennânî tarafından bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş bir eserdir.

²⁴⁰ Muhammed el-Emîr es-Sünbavî, *Hâşiyetü'l-Emîr 'ala Şerhi'l-Mevlî 'ale'l-İstiarat* (Kahire: el-Matba'atü'l-Âmire, 1308/1891).

²⁴¹ Mehmet Şener, “El-Emirü'l-Kebîr Es-Sünbavî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1995), 11/156.

A. *er-Risâletü 'l-Beyâniyye*

Sabbân'ın beyan risâlesi çalışmamızın başlıca kaynaklarından birini oluşturacağı için bu başlık altında esere dair detaylı bilgi verilecektir.

1. Eserin İsmi ve Te'lif Sebebi

Sabbân'ın ana hareket noktası mecaz meseleleri olmakla beraber beyan ilminin diğer konularını da ele aldığı bu eseri farklı isimlerle anılmıştır. Eserde ismine dair herhangi bir detaya yer verilmemekle beraber genel çerçeve bakımından beyan ilmine dair kaleme alınmış olduğu için *er-Risâletü 'l-Beyâniyye* ve *Risâle fi 'İlmi 'l-Beyân* ; eserin dibacesinde geçen هذه رسالة وضعتها في الاستعارات ifadesinden hareketle *Risâle fi 'l-İsti'ârât* adıyla anılmıştır.²⁴²

Eserin *Risâle fi 'İlmi 'l-Beyân* ve *Risâle fi 'l-İsti'ârât* gibi birden çok isimle anılıyor olması bazı kaynaklarda risâlenin iki farklı eser şeklinde gösterilmesi hatasına götürmüştür.²⁴³ Nitekim eserin ulaşabildiğimiz farklı yazma nüshaları göz önüne alındığında metinler aynı olmasına rağmen kütüphane kayıtlarına yukarıdaki farklı isimlerle geçirildiği görülebilmektedir.²⁴⁴

Eser, en başta 18.yüzyılda belâgate dair kaleme alınmış müstakil teliflerden biridir. Şerh ve hâşiye türünde eserlerin ön planda olduğu ilgili dönemde beyan risâlesi bu açıdan öne çıkmaktadır. Ancak her ne kadar şerh veya hâşiye türünde belli bir eser çerçevesinde hazırlanmış olmasa da takip edilen metot açısından hâşiye karakteri arz etmektedir. Çünkü eserde farklı ilimlerde öne çıkan isimlerden alıntılar yapılmış ve bunlar değerlendirmelere tabi tutulmuştur.²⁴⁵

Sabbân, mukaddimede beyan ilminin dört temel konusu olduğunu vurguladıktan sonra risâlenin temel maksadının mecaz ve mecaz ile alakalı olan hususları izah etmek

²⁴² Sabbân, *er-Risâletü 'l-Beyaniyye*, 25.

²⁴³ Tüccar, “Sabbân”, 35/335-336.

²⁴⁴ Sabbân, *Risâle fi 'l-İsti'ârât* (Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Nr. 3204); Sabbân, *Risâle fi 'l-İsti'ârât* (Riyad Üniversitesi Kütüphanesi - Yazma Eserler Bölümü, Nr. 616).

²⁴⁵ Sabbân, *er-Risâletü 'l-Beyaniyye*, 18, 34, 60.

olduğunu ifade etmiş ve faydanın tam anlamıyla hasıl olması için teşbih, hakikat ve kinaye konuları üzerinde de durulacağını eklemiştir.²⁴⁶

Cebertî'nin eseri başta olmak üzere, tespit edebildiğimiz kaynaklarda, risâlenin Sabbân'a aidiyeti noktasında şüpheye mahal verecek herhangi bir detaya rastlanmamıştır. Bibliyografik olarak eseri farklı bir isme nispet eden herhangi bir bilgiye rastlamamış olmamıza ilaveten eserin ulaşabildiğimiz bazı yazma nüshalarında da bu yönde herhangi bir kayıt söz konusu değildir.

Sabbân'ın bu risâlesinin dikkat çeken bir özelliği de yaşamış olduğu dönemde mecaza dair kaleme alınmış olan matbu veya mahtut nüshalarına ulaşabildiğimiz eserler arasında kaynak yelpazesi en geniş olan eserdir. Bunun yanı sıra el-Ezher'de ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁴⁷

Eser haddi zatında belâgat ilminin üç ana bölümünden biri olan beyan ilmi hakkında kaleme alınmış olmasının yanında dil ilimlerine geniş bir perspektifle bakan bir çalışma olarak göze çarpmaktadır. Bunun haricinde yazar meseleleri adeta karşısında kendisine sorular soran veya itiraz eden bir muhataba izah ediyormuş gibi aktarmaya çalıştığı görülmektedir. Bu çerçevede “fenkale” metodu olarak tabir edilen *فإن قلت / قلت* “... dersin, ben de şöyle derim” tarzını takip etmiştir.

2. Eserin Kaynakları

Sabbân bu risâlesinde klasik dönemden Ebu Ya'kub Sekkâkî (ö. 626/1229), Hatib Kazvinî (ö. 739/1338), Sa'duddin Teftazanî (ö. 792/1390), Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) gibi belâgat ilminin önde gelen alimleri tarafından kaleme alınan eserler başta olmak üzere Osmanlı döneminde yaşamış Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Fenârî Hasan Çelebî (ö. 891/1486), Taşköprizade Ahmed Efendi (ö. 968/1561) gibi alimlerin çalışmalarından da faydalanmış ve kendilerinden pek çok alıntı yapmıştır.

²⁴⁶ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 26.

²⁴⁷ O dönemde yazılmış olan beyana dair birçok risâle arasından Beyan risâlesinin ders kitabı olarak okutulması dikkati çaptır. Sabbân'ın eseri yanında Ebü'l-Kasım es-Semerkindî'nin risâlesi de okutulan eserler arasında zikredilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Hafaci, *el-Hayatü'l-Edebiyye fî Mısır*, 3/126.

Sabbân faydalandığı bu eserler arasında özellikle İsamuddin İsferyânî'nin (ö. 945/1538) Farsça kaleme aldığı *er-Risâletü'l-Fârisiyye* adlı belâgat eserinden çokça istifade etmiş ve esere yönelik pek çok değerlendirmelerde bulunmuştur.²⁴⁸

Sabbân'ın eserinde istifade etmiş olduğu kaynaklardan diğer bazıları şunlardır;

Sabbân beyan risâlesinde belâgat sahasından öncelikle klasik dönemde öne çıkan alimlerin eserlerinden ayrıca Osmanlı döneminde Anadolu coğrafyasında yaşamış Osmanlı alimleri tarafından kaleme alınmış olan belâgat eserlerinden istifade etmiştir. Bu çerçevede özellikle Molla Fenârî'nin torunu Fenârî Hasan Çelebî'nin *Muhtasaru'l-Meanî* ve *Mutavvel* hâşiyeleri oldukça fazla istifade etmiş olduğu kaynaklar arasındadır.

Adududdin İcî (ö. 756/1355) *el-Fevaidü'l-Gıyasiyye*; Ebü'l-Kasım Semerkandî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) *Feraidü'Fevaid*; İsamuddin İsferyânî'nin (ö. 945/1538) *er-Risâletü'l-Fârisiyye*, *Atvel* ve *Hâşiyetü 'ala Muhtasari'l-Meanî*; Behaiddin Subkî'nin (ö. 773/1372) *Arusu'l-Efrâh*; Fenârî Hasan Çelebî'nin (ö. 891/1486) *Hâşiyetü Mutavvel* ve *Hâşiyetü Muhtasari'l-Meanî* adlı eseri belâgat sahasında istifade ettiği kaynaklardan bazılarıdır.

Sabbân eserinin bazı yerlerinde bu eserlerden direkt alıntı yapmak suretiyle faydalanmış; bazı yerlerde de كما ذكره السعد ، كما ذكر صاحب الكشاف şeklinde kısaca ilgili alimin de aynı minvalde görüşe sahip olduğunu vurgulamıştır.²⁴⁹ Sabbân'ın eserinde genel olarak bu şekilde bir metot takip etmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Seyyid Şerif Cürçânî ve Teftâzânî arasında farklı dil ilimlerinden meseleler hakkında ortaya çıkan tartışmalara da değinen²⁵⁰ Sabbân bazı yerlerde tarafını Teftâzânî'den yana tutmuş bazı yerlerde Teftazanî'nin tenkitlerinin isabetsiz olduğunu ifade etmiştir. Kendisi ilim tarihinde meşhur olan bu tartışmaları bir araya getirerek nihaî itibarla meselelerde Teftazanî'yi haklı bulan Taşköprizade Ahmed Efendi'nin *Mesaliku'l-Halâs fi Mehaliki'l-Havâs* adlı eserine isim zikretmeden de değinmiştir.²⁵¹ Bu durum Osmanlı Anadolu coğrafyasında kaleme alınmış olan literatürün devletin farklı coğrafyalarında yaşayan

²⁴⁸ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 26, 64, 69, 104, 119, 152, 180, 192.

²⁴⁹ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 52.

²⁵⁰ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 31.

²⁵¹ Sabbân bu bağlamda Taşköprizade'ye iki adet risâle nispet etmektedir. Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 242.

ilim ehli tarafından takip edildiğine ve bilgi akışının aktif bir şekilde yürütüldüğüne işaret etmesi açısından dikkat çekicidir.

Sabbân'ın beyan risâlesinde belâgat haricinde istifade ettiği kaynaklardan bazıları da usul-i fıkıh eserleridir. Usul-i fıkıh kaynakları özellikle elfaz bahisleri vs. gibi ele aldığı meseleler bakımından belâgatın beyan ilminde ele alınan pek çok konusu ile örtüşmektedir. Sabbân da bu açıdan pek çok usul-i fıkıh eserinden faydalanmıştır. Bu eserlerin pek çoğunun fıkıh usulünün klasik dönem ve Osmanlı dönemi uleması tarafından kaleme alınmış eserler olduğu söylenebilir.

Fahredden er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Mahsul*; Seyfeddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkâm*; et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *et-Telvih ilâ Keşfi Hakaiki't-Tenkîh* ; Bedrettin ez-Zerkeşi'nin (ö. 794/1392) *el-Bahru'l-Muhît* ; Molla Hüsrev (ö. 885/1480) *Hâşiye 'ale't-Telvih*; İbn Kasım Abbadi'nin (ö. 994/1586) *el-Âyâtü'l-Beyyinat* adlı eseri faydalanmış olduğu başlıca fıkıh usulü eserleridir.

Sabbân fıkıh usulü eserleri haricinde içermiş oldukları belâgat nükteleri bakımından zengin olan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşaf*, Kâdı Beyzâvî (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil* adlı tefsirlerinden de istifade etmiştir.

Burada yazar ve eser bilgilerini verdiğimiz, Sabbân'ın eserinde faydalandığı kaynaklar kendisinin bizzat isim zikrederek alıntı ve ardından değerlendirme yaptığı kaynaklardır. Bunlar haricinde Sabbân pek çok eser ve yazarın ismini belirterek eserlerinde ilgili konuya dair görüşüne atıf yapmıştır. Yukarıda belirttiğimiz tüm isimlere ilaveten eserinde İmam Şâfiî (ö. 204/820), İbn Hümâm (ö. 861/1457), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) gibi farklı sahalardan pek çok ismin bazı eser ve görüşlerini bazı yerlerde kaynak belirtmek suretiyle, bazılarında ise kaynakları açıkça zikretmeden alıntılanmıştır.

3. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Eser muhtasar ve içeriği bakımından yoğun bir çalışma olduğu için üzerine pek çok şerh çalışması yapılmıştır. Tüm bu şerhler Sabbân'ın yetiştirdiği silsiledeki isimler tarafından kaleme alınan eserlerlerdir.

Bunların başında Mustafa el-Bennâni'nin talebesi Muhammed İliş'in (ö. 1299/1882) risâle üzerine kaleme aldığı *Vesiletü'l-İhvân 'ala Risâleti'l-'Allâme es-Sabbân* adlı şerh gelir.²⁵²

Muhammed İliş yine bu şerh üzerine bir ihtisar çalışması da kalem almıştır. Bu muhtasar şerhte meselelerin problematik yönlerini etraflı bir şekilde ele almaktan ziyade genellikle Sabbân'ın kullandığı kelimelerin lügavî ve ıstilahî olmak üzere kısa izahını ve metnin kısaca irab tahlilini yapma yolu tercih edilmiştir.²⁵³

İliş'in kaleme aldığı eserinden sonra yine Muhammed İliş'in talebesi Mahluf b. Muhammed el-Minyâvî tarafından da risâle üzerine bir şerh çalışması yapılmıştır. Minyavî bu eserinde Sabbân'ın risâlesi üzerine hocası İliş'in yaptığı çalışmaya atıf yaparak ele alınmamış meselelere cevaplar aradığını belirtmiş ayrıca İliş'in yazmış olduğu şerhi asıl üzerinde durulması gereken konuları ihmal ettiği ve özellikle irab konusunda gerek olmadığı halde uzun uzadıya açıklamalara yer verdiği noktasında tenkit etmiştir.²⁵⁴

Risâle üzerine yine Muhammed İliş'in talebesi Ezher şeyhi Şemsuddin Muhammed el-İnbâbî (ö. 1313/1896) tarafından da bir şerh kaleme alınmıştır. Ezher'de okutulan neredeyse bütün eserler üzerine hâşiye ve talikat türü eserler kaleme almış olan İnbâbî, Sabbân'ın Üşmûnî hâşiyesi üzerine de takrir türünde bir eser kaleme almıştır.²⁵⁵

İnbâbî'nin beyan risâlesi şerhinde de genel itibariyle meseleleri uzun uzadıya izah etme yolu tutulmuş; örneğin Sabbân'ın isminin geçtiği dibacede Cebertî'den alıntılanmak suretiyle onun biyografisine yer verilmiş ayrıca besmeleye dair hususlar yaklaşık on sayfada tartışılmıştır.²⁵⁶

²⁵² Özel, "Muhammed İliş" Ayrıca eserin yazma nüshası için bkz. Riyad Üniversitesi Yazma Eserler Bölümü Nr. 4147.

²⁵³ Muhammed İliş, *Hâşiyetü İliş 'ale'r-Risâle el-Beyâniyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 2001), 12-24.

²⁵⁴ Mahluf Minyavî, *Hâşiyetü'l-Mahlûf 'ale'r-Risâle el-Beyâniyye* (Mısır: el-Matba'atu'l-Vehbiyye, 1285), 3.

²⁵⁵ Görgün, "İnbâbî", EK-1/639-641.

²⁵⁶ Şemsuddin Muhammed İnbâbî, *Hâşiyetü İnbâbî 'ala Risâleti's-Sabbân* (Mısır: el-Matba'atü'l-Emîriyye, 1315), 2-12.

B. Hâşiye 'ala Şerhi's-Semerkandiyye

Ebü'l-Kasım es-Semerkandi'nin (ö. 888/1483'ten sonra) *Ferâidü'l-Fevaid, er-Risâletü'l-Ferîde, Risâletü's-Semerkandiyye* vb. pek çok farklı isimle anılan istiare bahislerine dair kaleme aldığı eseri üzerine İsamuddin İsfarayînî (ö. 945/1538) tarafından yazılan şerhin hâşiyesidir. Semerkandî'nin eseri üzerine kaleme alınmış pek çok şerh olmasına rağmen bu şerhler arasında İsfarayînî'nin şerhi ön plana çıkmıştır. Bu esere dair İslam ilim tarihinde pek çok şerh yazılmıştır.

Sabbân, İsfarayînî'nin şerhi üzerine kaleme aldığı hâşiyesinde kendi ifadesiyle bu şerh üzerine yapılmış çalışmalarda rastladığı güzel bilgileri bir araya getirmiş ve bunlara kendisinin kânî olduğu hususları eklemiştir.²⁵⁷ Ferağ kaydındaki 1185 tarihine bakılacak olursa eserin beyan risâlesinden sonra kaleme alındığı dolayısıyla Sabbân'ın meselelerde daha olgunlaşmış görüşlerini sunduğu söylenebilir.²⁵⁸

Sabbân'ın bu eseri beyan risâlesinden sonra kaleme alınmış olması veya belli bir metnin şerhi olması sebebiyle beyan risâlesinden daha sistematik bir yapı arz etmektedir. Beyan risâlesinde meseleleri herhangi bir çerçeve göz önüne almadan tartışılması söz konusu olduğu için Sabbân, bazı yerlerde konuyu daha muhtasar bir şekilde aktarabilecekken uzun uzadıya alıntılara ve izahlara girmiştir. Diğer bir ifadeyle Semerkandiyye hâşiyesini beyan risâlesinin bir özeti kabilinde kaleme aldığı rahatlıkla söylenebilir.²⁵⁹ Beyan risalesinde meseleleri ele alırken semerkandiyye risalesinden daha sistematik bir yol izlemiştir. Bazı yerlerde meseleyi daha kısa bir şekilde ele alabilecekken uzun uzadıya ele almıştır.

C. Tecrîdü'l-Bennânî 'ala Muhtasari't-Teftazânî

Bu eser meşhur belâgat alimi Sa'duddin Teftazânî'nin (ö. 792/1390) *Muhtasaru'l-Meânî* adlı belâgat kitabı üzerine Sabbân tarafından alınan notların, talebesi Mustafa b. Muhammed el-Bennânî tarafından bir araya getirilerek oluşturulmuş bir

²⁵⁷ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân 'ala Şerhi's-Semerkandiyye li'l 'İsam* (Lübnan: Daru Nuri's Sabah, 2012), 14.

²⁵⁸ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'ale'l-'İsam*, 236.

²⁵⁹ Mecazın alakaları bahsinde müellif beyan risâlesinde ilgili mesele hakkında daha detaylı bir şekilde bilgi verildiğini ifade etmiş okuyucuyu beyan risâlesine yönlendirmiştir. Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'ale'l-'İsam*, 61.

eserdir. Eser son tahlilde Mustafa Bennânî'ye ait bir eser olarak gözüke de isminden de anlaşılacağı üzere Sabbân'ın notlarının ayıklanması (tecrid) suretiyle ortaya çıkmış *Muhtasaru'l-Meanî* hâşiyesi sadedinde olan bir eserdir. Kaldı ki hem Sabbân'a hem de talebesi Bennânî'ye nispeti mümkündür.

Bennânî, Sabbân'ın notlarını direkt nakletmekten ziyade indî birtakım hususlar katarak aktarmıştır. Eser Diyanet İslam Ansiklopedisi “Sabbân” maddesinde sehven Sabbân'ın o eser üzerine bir şerh kaleme almış gibi aktarılmıştır.²⁶⁰ *Tecrid*'in ferağ kaydında belirtilen tarih, böyle bir durumun ihtimal dahilinde olamayacağını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim eserin ferağ kaydında 10 Cemaziyelâhir 1211/1797 tarihi kayıt düşülmüştür; oysa Sabbân'ın h. 1206/1792 yılında vefat ettiği bilinmektedir.²⁶¹

İlmî çevrelerde teveccühle karşılanmış olan eser, Mısır'da pek çok kez basılmış; Ezher'de ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁶² İran'daki şii medreseleri el-Havze el-‘İlmiyye’de de okutulan eseri Hasan İrfan kendi katkılarıyla *Şerh-i Farsi-i Kitabi Muhtasari'l-Meanî* adıyla Farsça'ya tercüme etmiştir. Eser bunun yanı sıra bir nevi *Muhtasaru'l-Meanî* hâşiyesi olduğu için Ahmed Emîn eş-Şirâzî'nin *Âyini Belâgat: Şerhu Muhtasari'l-Meanî*, Muhammed Enver el-Bedeşânî'nin *el-Belâgatu's-Sâfiye: Tehzibu Muhtasari'l-Meanî* ve Gulam Ali Muhammedî'nin *Durus fi'l-Belaga* adlı eserlerine kaynak teşkil etmiştir.²⁶³

²⁶⁰ Tüccar, “Sabbân”, 35/335-336.

²⁶¹ Sabbân, *Tecridü'l-Bennânî 'ala Muhtasari't-Teftâzânî*, 2/404.

²⁶² Fendik, *İktifâü'l-Kanu*, 358.

²⁶³ Özen, “Teftâzânî”, 40/299-308.

III. SABBÂN'IN BELÂGATE DAİR GÖRÜŞLERİ

Osmanlı dönemi Mısır coğrafyasında yaşamış bir isim olan Sabbân, belâgate dair şerh-hâşiye ve müstakil eserler kaleme almıştır. Osmanlı döneminin telif karakteristiği olan şerh-hâşiyeler arasında Sabbân'ın kaleme aldığı beyan risâlesi müstakil bir eser olarak öne çıkmaktadır. Kendisi belâgate dair eserlerinde belâgatın daha çok mecaza ilişkin meselelerini tartışmıştır. Bundan dolayı çalışmamızın çerçevesi, mecaz özelinde çizilmiştir.

Sabbân mecaz olgusuna ilişkin meseleleri değerlendirdiği beyan risâlesinde mecaz kavramını geniş bir perspektifle ele almaya çalışmıştır. Bu manada mecaz kavramının tarifinin "...fi gayri mâ vudi'a leh" (vaz' olduğu mana dışında) bir unsuru olan vaz' kavramı üzerinde durmuştur. Eserinde vaz' ilminden ve kısımlarından kısaca bahseden ancak farklı yerlerde meselenin vaz' ilmiyle irtibatını gözler önüne seren Sabbân, vaz' ilminin literatürü oluşmadan önce de tartışılmalı olan dillerin vâz'ı meselesi, mübhem lafızların vaz'ı, mecazî ifadelerde vaz' gibi konulara dair değerlendirmeler de yapmıştır.

Bu kısımda Sabbân'ın eserinde sunmuş olduğu çerçeve esas alınmak suretiyle hakikat ve mecaz kavramlarının kavramsal çerçevesine değinildikten sonra mecazın unsurları ele alınacaktır. Öncelikle her bir unsur hakkında genel bilgiler verilecek ardından Sabbân'ın ilgili unsura dair değindiği meseleler tartışılacaktır. Akabinde ise mecaz kavramının vaz' ilmi ile ilişkisi ve mecazî ifadelerin vaz'ı hususu değerlendirildikten sonra Sabbân'ın bu bağlamda kullandığı kavramlar hakkında bilgi verilecektir.

Hakikat ve mecaz kavramları, birbirlerinin mefhumu muhalifi olmaları dolayısıyla çerçevelerinin daha iyi tespit edilmesi için bir arada ele alınması gereken kavramlardır. Bir diğer açıdan aralarındaki asıl-fer' ilişkisi de göz önüne alınacak olursa bu durumun gerekliliği daha net anlaşılacaktır. Bunun yanı sıra lafız-mana ilişkisi noktasında bu kavramlar lafızların bir vasfı olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki beyan ilminde konu edilen teşbih sanatının bizzat lafızların bir özelliği değil kendi başında bir terkip ameliyyesi olduğu gözükmektedir. Sabbân bu noktada teşbihin lafzın kısımlarından biri olmadığı, hakikat ve mecazın lafzın kısımlarını oluşturduğuna vurgu yapmıştır. Bir diğer ifade ile lafzın hakikat ve mecazla vasıflanabileceğine ancak teşbihle

vasıflanamayacağına dikkat çekmiştir. Sabbân bunun yanı sıra kinayeyi de bir ara unsur olarak zikrederek hakikat ve mecazın her ikisiyle de anlaşılabilir bir kavram olduğunu vurgulamıştır ²⁶⁴

Hakikat ve mecaz kavramları lafız-mana ilişkisi hususunda işgal ettikleri yer bakımından evrensel bir karakter arz etmektedir.²⁶⁵ Öyle ki her dilde lafızların vaz‘ olduğu hakikî manaları ve bu manaların aşılması suretiyle elde edilen mecazî anlamlar söz konusudur. Kısacası her dilde pratik anlamda kullanımlar değişebilmekle beraber hakikat-mecaz olgusu değişmez bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

A. Hakikat Kavramı

Bir şeyin bilgisinin başka bir şeyin bilgisine götürmesi manasına gelen delalet her şeyden önce lafzî ve lafzî olmayan şekilde ikiye ayrılmaktadır. Kaynağına itibarla her biri aklî, tabî ve vaz‘î kısımlarına ayrılır. Delalet, herhangi bir lafzın bir manaya vaz‘ ile delaleti durumunda üç şekilde anlaşılmıştır. Buna göre bir lafzın medlülünün tamamına olan delaleti mutabakat, bir cüz‘üne olan delaleti tazammun, onunla ilişkili harici bir duruma olan delaleti iltizam delaletidir.²⁶⁶

Son iki delalet aklî düzlemde gerçekleşirken; mutabakat delaleti vaz‘ aracılığıyla lafızların hakikî manalarının anlaşılması noktasında devreye girmektedir. Ayrıca bu delalette (tefavüt) farklılık söz konusu değildir.²⁶⁷

1. Hakikatın Tarifi ve Kavramsal Çerçevesi

Hakikat kavramı dini ilimlerin neredeyse hepsinde farklı şekillerde kullanılan geniş anlam yelpazesine sahip bir kavramdır. Kelime (بِحَقِّ) kökünden türetilmiş bir kelime olup sözlükte “gerçek olmak, sabit olmak, gerekli olmak” vb. manalara gelmektedir. Kelime bu manaların birçoğunda Kur’an-ı Kerim’de kullanılmıştır. Nitekim “Andolsun, onların çoğu üzerine o söz (azap) hak (sâbit, vâki, vâcip) لقد حق القول على أكثرهم

²⁶⁴ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 26; İnbâbî, *Hâşiyetü İnbâbî 'ala Risâletü's-Sabbân*, 36.

²⁶⁵ Sami, *İslam Hukuk Usulünde Mecaz*, 48.

²⁶⁶ Naci Bolay, “Delalet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 1994), 9/119.

²⁶⁷ Ahmed Matlub, *Mu'cemu'l Mustalahati'l Edebiyye* (Beyrut: Darul Arabiyye li'l-Mevsu'at, 2006), 3/8,10.

olmuştur”²⁶⁸ , قال الذين حق عليهم القول , “ Kendileriyle ilgili azap hükmü kesinleşmiş (sâbit, vâki, vâcip) olanlar dediler..”²⁶⁹ ayetleri ve daha birçok ayette kelimenin kök halinin içerdiği manalar ifade edilmiştir.²⁷⁰

Bunun yanı sıra İbn Fâris (ö. 395/1004) *Mu‘cemu’l-Mekayîs* adlı sözlüğünde bu kökün bir şeyin muhkem ve sıhhatli olması manalarına tekabül ettiğini ifade etmiştir.²⁷¹ Ayrıca Râgıb el-İsfahanî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) de kökün aslen mutabakat ve muvafakat manalarına geldiğini bunun yanı sıra sebat ve vücud sahibi olan şeyler için kullanıldığını belirtmiştir.²⁷²

Neticede hem “ثابت” hem de “مثبت” manalarına tekabül eden hakikat kelimesinin, Arap dilinde hem ismi fâ‘il hem de ismi mef‘ûl manalarına geldiği bilinen²⁷³ فاعيل kalıbında bir kelime olduğu ayrıca hem etken hem de edilgen birtakım manalar içerdiği söylenebilir. Ayrıca bir isim karakteri taşıyan hakikat kelimesi sonuna “tâi marbuta” birleşik tâ harfi gelmesiyle sıfatlıktan isim özelliğine sahip olmuştur ki belâgat alimlerinin çoğunluğu bu görüşe kânidir.²⁷⁴

Bir lafzın sahip olduğu vasıf olarak “hakikat”ın ıstılahî manası ise اللفظ المستعمل فيما وضع له في اصطلاح التخاطب “İletişimin gerçekleştiği uzlaşma düzleminde vaz‘ olunduğu manada kullanılan lafızdır” şeklinde tarif edilmiştir. Her ne kadar tarifte kullanılan unsurlar da değişiklik söz konusu olmuşsa da belâgat literatüründe hakikat kavramı genel itibariyle bu ifadelerle tarif edilmiştir. Ancak hakikat meselesi belâgatın asıl konusunu teşkil etmediği ve mecaz olgusunun karşıtı olduğu için genel itibariyle mecaz bahsi öncesinde kısaca tarifinin yapılması ile yetinilmiştir.

Lafızların farklı taksimlerinden biri de “mühmel” ve “musta‘mel” taksimidir. Nitekim bu taksim *Kitabu’l-Ayn* gibi erken dönem sözlüklerinde esas alınan bir

²⁶⁸ Yasin 36/7

²⁶⁹ Kasas 28/63

²⁷⁰ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, 3/6; İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, 10/49; Zebîdî, *Tacu’l-Arus*, 25/166.

²⁷¹ İbn Fâris, *Mu‘cemu Mekayisi’l-Lüga.*, 2/15.

²⁷² Râgıb el-İsfahânî, *Müfredatü Elfazi’l-Kur‘ân* (Dimeşk-Beyrut: Dârü’l-Kalem-Dârü’ş-Şamiyye, 1423/2002), 246-247.

²⁷³ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân ala Şerhi’l-Üşmûni*, 1/18.

²⁷⁴ Sabbân, *er-Risâletü’l-Beyaniyye*, 33.

taksimdir.²⁷⁵ Bu taksime göre dilde bir anlama delalet eden ve kullanılan lafızlar “müsta‘mel” ; herhangi bir manaya delalet etmeyen ve doğal olarak kullanılmayan lafızlar terkedilmiş manasında “mühmel” lafızlar olarak isimlendirilmektedir. Hakikatin ve ilerde gelecek olan mecazın tarifindeki müstamel kriteri aslında her iki kavramın oluşumu için istimal olgusunun gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Öyle ki bir lafzın hakikat ve mecaz vasfından önce kullanılan (müsta‘mel) bir kelime olması gerekliliğine işaret etmektedir. Sabbân da “lafzın itlak olunması ve ardından mananın kastedilmesi” şeklinde tarifini yaptıktan sonra bu duruma vurgu yapmıştır. Netice itibariyle “isti‘mal” öncesinde lafzın hakikat veya mecaz gibi bir özelliğe sahip olamayacağı ifade edilebilir.²⁷⁶ İsti‘mal kavramı hem hakikat hem de mecaz için bu denli bir yer teşkil ettiği için hakikat ve mecazın belirleyicisinin genel anlamda kullanım olduğu söylenebilir.²⁷⁷

2. Hakikat Türleri

Hakikat ve mecaz kavramlarının her biri lügavî, örfî ve şerî kısımlarına ayrılmaktadır. Nitekim her birinde tayin edilmiş vaz‘î çerçeve dışındaki kullanımlar mecaz olarak isimlendirilmektedir. Bu taksimin her birinde itibar bu belirlemeyi yapan zata dönmektedir. Ancak bunlar arasında bazı nüanslar söz konusudur.

Lügavî hakikat dilsel düzlemde gerçekleşen belirleme (vaz‘) işleminin dildeki karşılığıdır. Bu anlam sözlüklerde açıklanan ve toplumun uzlaşısı neticesinde aynı şekilde anlaşılacak kelime anlamıdır. Netice itibariyle kelimelerin sözlüklerde bahsi geçen anlamlarının hepsi lügavî hakikat olarak değerlendirilmelidir.²⁷⁸

Örfî hakikat lafızların genel veya özel anlamda bir örfte tekabül ettikleri manalara verilen isimdir. Söz gelimi mübteda, haber kelimeleri nahiv ilmi örfünde (ıstılah) belli manalara tekabül etmektedir. Ayrıca toplum nezdinde dört ayaklı hayvanlara işaret eden دابة kelimesi de bu çerçevede değerlendirilmiştir. Buna benzer kullanımların her birinde delalet belli bir merciye dönmektedir. Şer‘î hakikat ise Şâri‘in dildeki bilinen anlamından farklı olarak dinî ıstılahta kullandığı sözlerdir. Söz gelimi ‘salat’ ve ‘zekat’ terimleri bu

²⁷⁵ Abdullah Yıldırım, *Vaz İlmi ve Unkudu’z-Zevahir/ Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*. (İstanbul : Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2007), 11.

²⁷⁶ Sabbân, *er-Risâletu’l-Beyaniyye*, 59; Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sabbân ‘ale’l-’İsam*, 55.

²⁷⁷ İsmail Durmuş, “Mecâz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2003), 28/217-220.

²⁷⁸ Sami, *İslam Hukuk Usulünde Mecaz*, 48.

bağlamda en çok verilen örneklerdir. Bu kelimeler lügatte belli birtakım manalara geliyor olsa da Şâri‘ Teâlâ tarafından şer‘î çerçevede tekabül ettikleri birtakım özel manaları söz konusudur.

Sabbân’ın, Zerkeşî’nin *el-Bahru’l-Muhit* adlı usûl eserinden aktararak üzerinde durduğu husus ilerde geleceği üzere lügavî hakikatte dili vaz‘ eden, belirleyici iken söz gelimi şer‘î ve örfî hakikatte belirleyicininin Şâri‘ Teala ve örf değildir. Bunlarda Şârînin ilgili lafzı çokça kullanması ve örfte çokça anılması (galebetü’l-isti’mal) üzerine bu hakikatin bilgisine ulaşılmıştır.²⁷⁹

B. Mecaz Kavramı

Mecaz kavramı pek çok açıdan farklı dinî ilimlerle irtibatlı bir meseledir. Bunun yanı sıra İslam dilbilim geleneğinde, hakkında çokça tartışma ortaya çıkmış ve doğal olarak da pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu kısımda öncelikle mecazın tarifi ve kavramsal çerçevesi ardından da mecazın unsurları hakkında bilgi verilip Sabbân’ın ele aldığı tartışmalara değinilecektir.

1. Mecazın Tarifi ve Kavramsal Çerçevesi

Mecaz kelimesi lügatte “ جوز ، جاز ” kökünden türemiş bir kelime olup “bir yerden geçmek, bir yeri aşmak, yola girmek, yolda yürümek” vb. manalara tekabül etmektedir.²⁸⁰ Bu kökün sahip olduğu, “vücûb” kelimesinin zıttı olan “cevâz” manasının da mecaz kelimesi ile irtibatı tartışılmıştır.²⁸¹ Ancak netice itibariyle kelimenin ıstılahtaki karşılığının lügatteki “aşmak” manasıyla ilintili olduğu genel itibariyle ifade edilmektedir. Öyle ki mecaz söz konusu olduğunda ilk tayin (vaz‘) edilmiş olan mekan (mana) aşılmış;²⁸² bir diğer ifade ile kelime asıl manası haricinde bir manada kullanılmıştır.

Hakikat manasının aşılması suretiyle ortaya çıkan mecazî anlam bu itibarla, Sabbân’ın işaret ettiği gibi bir nevî mübalağa sanatı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁸³

²⁷⁹ Sabbân, *er-Risâletü’l-Beyâniyye*, 39.

²⁸⁰ İbn Manzur, *Lisanu’l-‘Arab*, 5/326.

²⁸¹ Matlub, *Mu‘cemu’l Mustalahati’l Edebiyye*, 3/197.

²⁸² Abdülkâhîr Cürçânî, *Esrârü’l Belaga*, thk. Mahmud Şâkir (Cidde-Kahire: Daru’l Medenî, ts.), 395.

²⁸³ Sabbân, *er-Risâletü’l-Beyâniyye*, 44.

Çünkü mecazda “sabit” ve tayin edilmiş (vaz‘) olan hakikî çerçevenin dışına çıkılması söz konusudur. Sabbân hakikat yerine mecazın tercih edilmesinin sebeplerinden biri olarak da mübalağayı zikretmektedir.²⁸⁴

Bunların yanı sıra mecaz kelimesinin ismi fail anlamında “ asıl manasından ilgili olduğu başka bir anlama geçen lafız”; ismi meful anlamında “asıl manasından başka bir manaya nakledilen lafız şeklinde yorumlanması da söz konusudur. Bakıldığında mecaz kelimesi lügat ve ıstılah açısından hakikatin tam anlamıyla zıttı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁸⁵ Öyle ki hakikatin kavramının sebat köküyle olan irtibatını ve hem ismi fail hem de ismi meful manalarına tekabül ettiğini yukarıda belirtmiştik.

Istilahî olarak mecaz kavramının birçok tarifi yapılmış ve belâgat alimleri nezdinde tartışmalar gündeme gelmiştir. Ancak mecazın sınırlarını ve tanımdaki unsurları belirlemiş olan belâgat teorisyeni Hatip el-Kazvinî şöyle tarif etmiştir.

“Hakikat manası ile nakledilecek mana arasında bulunması gereken bir alaka ve hakikat anlamının kastedilmesine engel olan bir karîne bulunması halinde ortak bir iletişim dilinde konulduğu anlamın dışında kullanılan lafızdır”²⁸⁶

Sabbân’ın mecaz ile alakalı meselelerde özellikle üzerinde durduğu kavramlardan biri tevil kavramıdır. Tevil kavramı genellikle tefsirin bir alternatifi olarak kullanılıyor olsa da terimsel olarak dini metinlerdeki bir ifadenin, bir delile binaen muhtemel manalarından birine yorulmasıdır. Bu açıdan tevil zahirî (hakikî) anlamın terkedilmesi, genel mana ifade eden bir hususun özelleştirilmesi vb. farklı durumlar için geçerli olsa da haddi zatında her tevil, ifadenin hakikî anlamından mecazî anlamlarına çekilmesidir. Dolayısıyla zahir-râcih (hakikî) manasından mercûh manasına yorulmuş ifade “müevvel” (mecaz) olarak nitelendirilmektedir.²⁸⁷

²⁸⁴ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 90.

²⁸⁵ Durmuş, “Mecâz”, 28/217-220.

²⁸⁶ Hatip Kazvinî, *el-İzâh fi 'Ulumi'l-Belaga* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 204.

²⁸⁷ Yunus Apaydın, “Te’vil”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2012), 41/28-31.

Sabbân bu bağlamda mecazî ifadede aslında bir tevil faaliyeti gerçekleştirildiğini ifade etmiş, mecazî kullanan kişinin aslında karîneyi ortaya çıkarmak suretiyle sözünü tevil ettiğini belirtmiştir.²⁸⁸

Tevil kavramı erken dönem belâgat alimleri tarafından da kullanılan bir kavramdır. Söz gelimi Sekkâkî *Miftâhu'l-'Ulum* adlı meşhur eserinin belâgata tahsis etmiş olduğu üçüncü bölümünde hakikat-mecaz tarifini yaparken tevil kavramını kullanmıştır. O, hakikatin tarifini yaparken şöyle der: “Hakikat vaz‘ olduğu manada, vaz‘ da teville gidilmeksizin kullanılan kelime’dir”²⁸⁹

Sabbân’ın tevil kavramı ile alakalı ifade ettiği bir diğer husus da mecazın yalandan ayırt edilmesi meselesidir. Hakikatte karşılığına denk düşmeyen hususlar yalan olarak isimlendirilmektedir. Dolayısıyla yalan ve mecaz hakikatin zıttı olmaları bakımından benzer karakter arz etmektedir. Sabbân mecazın yalandan ayrılması noktasında tevil ve karîne’nin devreye girdiği üzerinde durmuş ve şu ifadeleri kullanmıştır.

“Mecazî ifadeyi kullanan kişi sözünü tevil eden ve zahir mananın kastedilmediğine dikkat çekecek bir karîne kullanan kişidir. Ancak yalan söyleyen kişi bundan farklıdır. Yalan söyleyen kişi bizzat zahirdekini iddia eden ve hariçte sabit olmamasına rağmen tüm benliğiyle ona yönelen kişidir. Gerçek anlamda kendisine aslan gelmemiş olmasına rağmen جاءني أسد “Bana aslan geldi” ifadesini kullanan kişi zahiri kastetmemiştir. Bu durumda istiare söz konusu olmaktadır. Ancak zahiri kastedip karîne ortaya konulmayınca bu ifade yalan olarak isimlendirilmektedir.”²⁹⁰

2. Mecazın Unsurları

Bu başlık altında öncelikle mecazın unsurları hakkında kısaca bilgi verilecek ardından Sabbân’ın bu unsurlar ile alakalı ele aldığı meselelere değinilecektir.

a. Hakikî ve Mecazî Anlam

Hakikî anlam ve mecazî anlam mecaz kavramının iki yönünü oluşturmaktadır. Öyle ki hakikî anlam, kelimenin vaz‘ ile tayin edilmiş, sabit olan manası olup hakikî kelimesi yanında aslî, vaz‘î anlam olarak da isimlendirilmektedir. Mecazî anlam ise

²⁸⁸ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 64.

²⁸⁹ Sekkâkî, *Miftâhu'l Ulum*, thk. Nuaym Zarzûr (Beyrut: Daru'l Kutub el-İlmiyye, 1987), 358.

²⁹⁰ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 64.

ifadenin karîneye dayanarak bir alaka dolayısıyla yine önceden mutad olan bir istimal çerçevesinde aslî manasının dışında kullanıldığı manasıdır.

Sabbân'ın hakikat-mecaz ayırımına dair üzerinde durduğu başlıca hususlar şunlardır: Birincisi hakikat ve mecazın birbirini gerektirmesi meselesidir. Hakikat sözlük manası itibariyle “sabit olan, sabit kılınmış olan” vb. manalara tekabül ettiğini ifade etmiştik. Öyle ki bu “sabit” manasının da işaret ettiği üzere hakikatin mecazı gerektirmediği konusunda tartışma söz konusu değildir. Sabbân Kaderiyye'den bazılarının bunun aksini iddia ettiklerini belirtmiştir. Öyle ki onlar her hakikatin mecazı gerektirdiğini bunun yanı sıra mecazî kullanımı olmayanın hakikat diye isimlendirilemeyeceğini savunmuşlardır.²⁹¹

Sabbân'ın bu konudaki tavrı mecazın hakikati gerektirmemesinin tercihe şâyân olduğu yönündedir. Nitekim kendisi bu bağlamda “Rahman” kelimesini örnek vermiştir. Ona göre “Rahman” kelimesi hakikati olmayan mecaza örnektir. “رقة القلب” (kalp yumuşaklığı) manasına gelen kelimenin hakikati Allah Teala için kullanımı söz konusu değildir. Müseylemetü'l-Kezzâb adlı nübüvvet iddia eden şahıs için kullanılan “Rahmanü'l-Yemame” (Yemame'nin rahmanı) kullanımının da dilsel olarak doğru bir kullanım olmadığını bu kullanımın dilsel çerçevenin dışında bir kullanım olduğunu farklı isimlerden naklederek ifade etmiştir.²⁹²

İkincisi ise hakikatin asıl mecaz kavramının ise hakikate itibarla ikinci/fer'î olduğu meselesidir. Bu konuda usûlcüler sözün mecazdan uzak bir şekilde hakikat manasına yorulması ve söz ikisine de yorulabilir olması halinde de hakikatin tercih edilmesi gerekliliğini vurgulamışlardır. Nitekim hakikat asıl/birincil; mecaz ise onun fer'î/ikincil'dir.²⁹³ Sabbân bu konuda hakikatin asıl olmasına ilaveten kullanımının da çok olması üzerinde durmuştur. Ona göre kelimenin hakikat olarak kullanımı mecazî kullanımına göre daha çok ise karine olmaması kaydıyla hakikat manasına yorulması gerekmektedir.²⁹⁴

²⁹¹ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 85.

²⁹² Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 85-86.

²⁹³ Durmuş, “Mecâz”, 28/217-220.

²⁹⁴ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 88.

b. Alaka

“Münasebet”, “mülabeset” vs. terimlerle de karşılanan alaka, “علق” kökünden türemiş bir kelime olup sözlükte “ilgili, bağlı olmak, bağlanmak” vb. manalara tekabül etmektedir.²⁹⁵ İbn Fâris’in (ö. 395/1004) ifade ettiğine göre bu kök “bir şeyin yukarıdaki başka bir şeye bağlanması, irtibatlı hale getirilmesi” manalarına tekabül etmektedir.²⁹⁶ Terimsel olarak ise alaka mecazda hakikî anlam ile mecazî anlam arasındaki irtibatı sağlayan yani birincil anlamların yerine ikincil anlamların kullanılabilmesini veya birincisinden ikincisine intikal etmesini mümkün kılan şeydir.²⁹⁷ Netice itibariyle alaka unsuru mecazın oluşumunda yapı taşı görevi görmektedir.

Aslında zihinsel düzlemde genel bir olgu olarak alakaya bakılacak olursa alakanın sadece mecaz için değil genel anlamda dilde merkezî bir noktayı işgal ettiği söylenebilir. Her ne kadar mecazda hakikî mana ile mecazî mana arasındaki irtibatı sağlıyor olsa da kavramsal düşünüldüğünde alaka, ifadelerin bağlamına oturtulması noktasında mütekellim tarafından çoğunlukla işaret edilmesi veya ima edilmesi beklenen bir husustur. Aksi halde iletişim, herhangi bir mercisi olmayan bir faaliyete dönüşecek ve maksat hasıl olmayacaktır. Bu açıdan genel anlamda alaka unsurunun, belâgatın en önemli terimlerinden biri olan muktezâ-yı hâl kavramı ile de dolaylı irtibatı olan bir kavram olduğu söylenebilir.

Söz gelimi atı işaret ederek belirtilmiş olan “خذ هذا الكتاب” “Bu kitabı al!” sözü yanlış veya isabetsiz söz manasında “galat”²⁹⁸ söz olarak isimlendirilmiştir. Çünkü iki taraf arasında melhuz bir alaka söz konusu değildir.²⁹⁹

Sabbân’ın alaka unsuruna ilişkin üzerinde durduğu hususlardan birisi de alakanın bizatihi kendisinin değil türünün sema’ a konu olması gerekliliğidir.³⁰⁰ Fesahatine güvenilen kimselerden nakledilen dil malzemesine verilen isim olan semâ’ Kur’an-ı

²⁹⁵ İbn Manzur, *Lisanu’l-’Arab*, 10/262.

²⁹⁶ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Lüga.*, 4/125.

²⁹⁷ Sabbân, *er-Risâletu’l-Beyaniyye*, 47; Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sabbân ’ale’l-’İsam*, 61.

²⁹⁸ Sabbân “galat”ın üç kısma ayrıldığını ifade etmiş ve her bir kısım hakkında detaylı bilgi vermiştir. Sabbân, *er-Risâletu’l-Beyaniyye*, 93; Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sabbân ’ale’l-’İsam*, 63.

²⁹⁹ Sabbân, *er-Risâletu’l-Beyaniyye*, 47; Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sabbân ’ale’l-’İsam*, 61.

³⁰⁰ Sabbân, *er-Risâletu’l-Beyaniyye*, 62.

Kerim başta olmak üzere hadis-i şerifler ve Arapların kelamını da içine almaktadır.³⁰¹ Ancak Sabbân'ın burada kastetmiş olduğu daha çok genel anlamda toplum nezdinde üzerinde uzlaşma oluşmuş semâ'dır. Örneğin belagatçılar örfünde “gözlerin katılaşması” kullanımından genellikle anlaşılan “ağlayınca fazla gözyaşı dökmemesi” manasıdır.³⁰²

Mecazdaki temel unsurlardan biri olan alaka, hakikat ve mecaz tarafları arasında benzerlik alakası olduğunda mecaz, “istiare”; benzerlik ilişkisi ile kayıtlı olmayan herhangi bir alaka olduğunda ise mecaz, mecaz-ı mürsel olarak isimlendirilmektedir.³⁰³ Bundan dolayı istiare'de yalnızca “müşabehet” benzerlik alakası söz konusu olduğu için mecaz alakaları bahislerinde genellikle mecaz-ı mürsel'in alakaları tartışılmıştır.

Sabbân benzerlik alakasının sıfatta ve şekilde benzerlik olarak iki kısma ayırdığını ifade etmiş buna ilaveten tezat ilişkisinin de haddi zatında sıfatta iştirak (müşabehet) olduğunu belirtmiştir. Örneğin korkak biri için kullanılan جاءني أسد (Bana bir aslan geldi) ifadesindeki aslan kelimesinin mecazî açıdan tekabül ettiği “cesur” manası o kişi için söz konusu değildir. Öyle ki buradaki “أسد” kelimesi istihzâ ve tehakküm (küçük görme) maksadıyla kullanılmıştır.³⁰⁴

Mecazî bir ifadede birden çok alaka olması söz konusudur. Bu durumda muteber olan alaka (melhuz) idrak edilen, ilk anda akla gelen alakadır. Dolayısıyla alakanın yalnızca mevcut olması değil melhuz olması gerekmektedir.³⁰⁵ Bazı durumlarda birtakım alakalar daha kuvvetli olması veya daha çok kullanılması nedeniyle tercih edilebilir.³⁰⁶ Öyle ki mecazî kullanımların kültürden kültüre değiştiği göz önüne alınırsa bu bağlamda tercihe şayan alaka ilgili toplumda o ifadede kullanılan alakadır. Sabbân, mütekkellimin hangi alakayı itibara aldığı bilinmezse mecazda farklı alakaların farklı türlere götürmesi

³⁰¹ Celaleddin Suyutî, *el-İktirâh fî Usuli'n-Nahv ve Cedelihi*, thk. Mahmud Fical (Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1409/1989), 67.

³⁰² İnbâbî, *Hâşiyetü İnbâbî 'ala Risâleti's-Sabbân*, 115.

³⁰³ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 97.

³⁰⁴ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 98.

³⁰⁵ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 60.

³⁰⁶ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân 'ale'l-'İsam*, 73.

nedeniyle bir lafzın diğere alakalara itibarla mecaz-ı mürsel veya istiare olmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁷

Bazı usûl alimleri mecaz alakalarını belli başlı alakalara indirgemıştır. Söz gelimi bazıları mecazdaki alakaların aslında dokuz adet bazıları beş adet alaka olduğunu ifade etmiştir. Hatta bazı usûlcüler alakaları “suret ve mana açısından ittisal” alakası olmak üzere iki alakaya da indirgemişlerdir. Kaldı ki usûlcüler dışında belâgat alimleri tarafından da ortaya atılan bu görüşlerin temel maksadı birbirine girift ve itibarî bir yapıya sahip olan alakaların zaptını daha kolay hale getirmektir.³⁰⁸ Sabbân bu hususta alakaların ittifak üzere (‘ale’t-tahkik) ondokuz adet olduğunu ifade etmiş ve bunların hepsini sıralayarak her biriyle irtibatlı meseleleri ele almıştır.³⁰⁹

Müfred mecazda alaka, benzerlik alakası olması durumunda mecazın istiare; benzerlik alakası haricinde herhangi bir alaka söz konusu olması halinde ise mecaz-ı mürsel olarak isimlendirileceğini ifade etmiştik. Mecaz-ı mürsel alakaları genel itibariyle şunlardır:

1. *Sebebiyye*: Alıntı yapılan şeyin sebep veya diğere şeye etkisi olan bir husus olmasıdır. “رعت الماشية الغيث” (Hayvan, yağmuru otladı) ifadesi buna örnek verilebilir. Buradaki “غيث” (yağmur) kelimesi sebep olarak zikredilmişken, bundan kastedilen “النبات” (ot) kelimesi ise müsebbep olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim “غيث” kelimesinin hakikî manası, “نبات” mecazî manasının sebebidir.³¹⁰

2. *Müsebbebiyye*: Bu alaka sebebiyye alakasının tam zıttıdır. Yani öncekinde sebep zikredilmişken burada da sonuç zikredilerek sebep kastedilmiştir. “أمطرت السماء”

³⁰⁷ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 60.

³⁰⁸ Khadejeh Alrawashdeh, *Mestcizade Abdullah b. Ömer b. Osman b. Musa el-Hanefî'nin "Risâle fi Alakati'l-Mecaz" İsimli Eserinin Tahkiki* (İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016), 62.

³⁰⁹ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 98.

³¹⁰ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 98; Hâmid 'Avnî, *el-Minhâcu'l-Vâzih li'l-Belâga* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.), 3/294; Ahmed Mustafa Merağî, “*Ulümü'l-Belâga: el-Beyân ve'l-Meanî ve'l-Bedi*”. (Beyrut : Dârü'l-Kalem, ts.), 250; Ahmed el-Haşimî, *Cevahirü'l-Belâga* (Müessesetü Hindavî, 2017), 298.

”النبات“ (Gökyüzü yeşillik yağdırdı) cümlesindeki ”تبات“ kelimesinden aslında kastolunan ”yağmur”dur.³¹¹

3. *Âliyye* : Bir şeyin tesirini, diğer bir şeye ulaştırma konusunda vasıta (alet) olarak kullanılmasıdır. ”واجعل لي لسان صدق في الآخرين“ (Sonradan gelecekler arasında beni doğru bir şekilde anılardan kıl).³¹² Bu ayette geçen لسان الصدق ifadesinden kasıt güzel anılmadır. Öyle ki bunun için ”lisane sıdk” ifadesi aracı (alet) olarak zikredilmiş ancak onunla ulaşılabilecek olan durum kastedilmiştir.³¹³

4. *Küllîyye* : Bir şeyin başka unsurları içeriyor olmasıdır. Bu durumda küllî olan taraf zikredilir ancak cüz’î olan kastedilmektedir. ”يجعلون أصابعهم في آذانهم“ (..Parmaklarını kulaklarına tıklarlar)³¹⁴ ayeti buna örnek verilebilir. Burada zikri geçen أصابعهم kelimesinin sözlük manası ‘parmaklar’ iken kastedilen mana ‘parmak uçları’dır. Bu ayette mecazın söz konusu olmadığı da aktarılmıştır. Nitekim fiilin pek çok parçaya sahip olan bir şeye nispetinde onun yalnızca birtakım parçalarla ilişkili olması yeterli görülmüştür.³¹⁵

5. *Cüz’iyye* : Bir şeyin başka bir şeyin zımında bulunması demektir. ”كل شيء“ (Onun zâtı haricinde her şey yok olacaktır.)³¹⁶ ayetindeki vech kelimesi cüz’ olarak zikredilmiş ancak zât olan küllî mana kastedilmiştir. Sabbân İsferayînî’den naklen umum manası ifade eden nekre türündeki kelimenin ”علمت نفس...“ (Nefis bilmiştir ki..)³¹⁷ ayetindeki ”nefs” kelimesinin kullanımı cüz’iyye alakasının kullanımına örnek verilebileceğini belirtmiştir.³¹⁸

³¹¹ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 99.

³¹² Şuara 26/85

³¹³ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 99.

³¹⁴ Bakara 2/19

³¹⁵ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 99.

³¹⁶ Kasas 28/88

³¹⁷ İnfıtâr 82/5

³¹⁸ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 99.

6. *Melzumiyye*: Bir şeyin varlığının başka bir şeyin varlığını ona bağlı olarak gerektirmesidir. “Güneş” kelimesinin ışık manasına gelen “ضوء” kelime yerine kullanılması bu kabildendir.³¹⁹

7. *Lâzımıyye (Luzumiyye)*: Bu alaka bir şeyin varolması durumunda diğer bir şeyin varlığının gerekli olması manasındadır. Işık manasındaki “ضوء” kelimesinin “Güneş” için kullanılması bu kabildendir.³²⁰

8. *İtlâk (Mutlakiyye)* : Mutlakiyye olarak da bilinen bu alaka, bir şeyin kayıtlardan arındırılarak zikredilmesi demektir. Bu durum bazen hakikî anlamda mutlaklık içerecek şekilde olur; bazen de izafî anlamda olur. “فتحرير رقبة” ve “رقبة مؤمنة”³²¹ ayetlerindeki durum bu kabildendir.³²²

9. *Takyîd (Mukayyediyye)* : Bir şeyin bir veya birden fazla unsurla kayıtlanması demektir. “İnsan” ın itlak olunması ve bundan mutlak anlamda “canlı” varlığın kastedilmesi bu kabildendir. “وادخلوا الباب سجدا” (Kapıdan tevazu ile geçin)³²³ ayetindeki durum bu kabildendir. Buradaki “kapı” dan maksat belli (marife) bir kapı değildir herhangi bir kapıdır.³²⁴

10. *Umum (Âmiyye)*: Bir şeyin birden fazla unsura şâmil olmasıdır. “أم يحسدون الناس” ayetinde³²⁵ “insan” kelimesi çoğul olarak zikredilmiş olmasına rağmen burada asıl kastedilen Hz. Peygamber (s.a.s) ‘dir.³²⁶

11. *Husus (Hâssiyye)*: Bir şeyin zatı itibariyle belirli olmasıdır. “الضاحك” kelimesinden her insanın kastedilmesi buna örnektir. Diğer alakalarda olduğu gibi bu

³¹⁹ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 104.

³²⁰ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 105.

³²¹ Mücadele 58/3

³²² Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 105.

³²³ Bakara 2/58

³²⁴ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 106.

³²⁵ Nisa 4/54

³²⁶ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 106.

alakada da itibar zikredilen unsuradır. Öyle ki “gülme” ameliyesi insan kavramı yanında hususî bir yapıya sahiptir.³²⁷

12. *İtibaru mâ kâne*: Bir şeyin önceki halinin itibara alınmasıdır. “وَأَتُوا الْيَتَامَىٰ وَأَمْوَالَهُمْ” (Yetimlere mallarımı veriniz) ayetindeki yetimler kelimesinden kastedilen durum budur. Sabbân’ın bu alakaya dair üzerinde durduğu noktalardan biri ilgili kelime ile zıttının karışıklığı (telebbüs) mahal vermemek için bir arada zikredilmemesi şartıdır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz örnekte yetim kelimesi bâliğ manasında kullanılmış olup yetim ile bâliğ arasında herhangi bir tezat ilişkisi yoktur. Söz gelimi “yaşlı” ve “çocuk”; “siyah elbise” ve “beyaz elbise”; gibi kelimeler birbirlerinin yerine kullanılmazlar.³²⁸

13. *İtibaru mâ şe’nuhû enyeûle ileyhi’ş-şey zannen (İtibaru mâ yekûn)*: Bir şeyin sonra dönüşeceği halin esas alınmasıdır. Sabbân itibaru mâ yekûn diye de adlandırılmış olan bu alakaya mana bakımından dönüşüm manasını eklemiştir. Nitekim bu bağlamda en çok üzerinde durulan “إني أراني أعصر خمرا” (Ben kendimi şarap sıkarken görüyorum)³²⁹ ayetindeki sıkılan üzüm yerine sıkılmış ve dönüşmüş hali olan şarabın zikredilmesi bu kabildendir.³³⁰

14. *Hâlliyye*: Bir şeyin başka bir şeye içkin olmasıdır. “ففي رحمة الله” (Allahın rahmetindedirler) ayetinde ifade edilen “rahmet” kelimesi zikredilerek “rahmet” in bulunduğu yer olan cennet kastedilmiştir.³³¹

15. *Mahalliyye*: Bir şeyin başka bir şeye mahal olmasıdır. “جرى الميزاب” (Oluk aktı) cümlesindeki oluk manasına gelen ميزاب kelimesi asıl akan suyun yerine kullanılmıştır. Yani suyun bulunduğu mahal zikredilmiştir.³³²

16. *Mücavere (Mücaveriyye)*: Bir şeyin diğer bir şeyin mekanına bitişik, beraber (mücavir) olmasıdır. Zann yerine ilim kavramının veya ilim yerine zann kavramının kullanılması bu kabildendir. Sabbân “bir şeyin beraber bulunduğu diğer bir şeyin lafzıyla

³²⁷ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 108.

³²⁸ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 109.

³²⁹ Yusuf 12/36

³³⁰ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 110.

³³¹ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 114.

³³² Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 115.

zikredilmesi” şeklinde tarif edilen müşakele sanatının da aslında mücavere alakasının bulunduğu bir mecaz-ı mürsel olduğunu ifade etmiştir.³³³

17. *Bedeliyye*: Bir şeyin diğer bir şeyden bedel olmasıdır. “فاذا قضيتم الصلاة” (Namazı bitirdiğiniz zaman..) ayetinde أداء fiilinin قضاء manasında kullanılması bu kabildendir.³³⁴

18. *Mübdeliyye*: Bir şeyin kendisinden bedel olan bir şeye mübdel olmasıdır. Onyedinci alakanın tam zıttıdır. “أكلت دم زيد” (Zeyd’in kanını yedim) Bu cümlede kan kelimesinden kastedilen Zeyd’in diyetidir.³³⁵

19. *Ta’allük (Müte’allakiyye)* : Bir şeyin diğer bir şeye hususî bir şekilde müteallak olmasıdır. Sabbân burada kastedilenin masdar ve ondan türetilmiş olan sıfatlar arasında meydana gelen taallük olduğunu ifade etmiştir. Nitekim masdarın ismi fail yerine veya tam tersi olacak şekilde zikredilmesi buna örnek verilebilir. Söz gelimi “رجل عدل وصوم” Buradaki savm ve adl masdarlarından aslen kastedilen bunlardan türetilmiş olan عادل ve صائم “âdil olan” ve “oruç tutan” manasında ismi failleridir.³³⁶

c. Karîne

Karîne kelimesi “ قرن ” kökünden türemiş bir kelime olup sözlükte “bir şeyi diğerine katmak, eklemek” vb. manalara tekabül etmektedir.³³⁷ Bunun yanı sıra “bir şeye delalet eden durum, ipucu, alamet” vs. geldiği manalar arasındadır. Bu anlam, karîne kavramının dil, mantık ve fıkıh ilimlerindeki ıstılahî karşılıklarının dayandığı sözlük anlamı olarak karşımıza çıkmaktadır.³³⁸ Karînenin ıstılahî olarak pek çok farklı ilimde tarifleri³³⁹ söz konusu olmakla beraber mecaz bahsinde karîne denildiğinde hakikî mananın anlaşılmasına engel (mâni’a) olan delil anlaşılmaktadır.³⁴⁰ Dolayısıyla burada

³³³ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 116.

³³⁴ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 117.

³³⁵ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 118.

³³⁶ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 118.

³³⁷ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekayisi'l-Lüga.*, 5/76.

³³⁸ Davut Yaylalı, “Karîne”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2001), 24/492-493.

³³⁹ Nâdiye Ramazan en-Neccar, *el-Karâin beyne'l-Lügaviyyîn ve'l-Usuliyîn*. (Beyrut: Darü'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1436/2015), 17.

³⁴⁰ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 62.

bu amaçla kullanılan karîne ele alınacaktır. Hakikî mananın anlaşılmasına mânî‘ olan karînenin bulunması durumunda ifade genel anlamda mecaz olarak isimlendirilirken; bulunmaması durumunda ifade kinaye olarak isimlendirilmektedir.³⁴¹

Kullanımına göre bağlam, akıl, örf de hakikî anlamın anlaşılmasına mânî‘ olabilir. Yani ifadeden kastedilen mana, bağlam, akıl ve örf açısından imkansız olabilmektedir. Bu karînelere karîne-i hâliyye, karîne-i akliyye, karîne-i örfiyye denir.³⁴² Kaldı ki karîneler genel itibariyle lafzî (makalî) ve halî olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Lafzî Karîne: Mütakellimin bizâtihi telaffuz ettiği ve ilk mananın anlaşılmasına engel olan karînedir. Lafzî karîne denilince öncelikle anlaşılması gereken husus kelimenin sigası ve iraptaki mahallidir. Örneğin kelimenin cümlede ismi fail, ismi meful vs. sigalarda; fail, mefulun bih vs. konumlarda gelmesi haddi zatında anlamı etkileyen lafzî birtakım karînelerdir.³⁴³ Hâlî Karîne: Bağlamın, ifadenin hakikî manasının anlaşılmasına engel olduğunda karîne, hal karînesi ismini alır.

Sabbân’ın karîne meselesinde üzerinde durduğu konulardan biri mecazda hakikî mananın anlaşılmasına engel olan قرينة مانعة karîne-i mâni‘a (engel olan karîne) ve قرينة معينة karîne-i muayyine (belirleyen karîne) türleridir. Karîne-i mâni‘a yukarıda da değindiğimiz gibi hakikî mananın anlaşılmasına engel olan karîne iken karîne-i muayyine belirleyici karîne demektir.

Karîne-i muayyine (tayin eden karîne) birçok karîne arasından mütakellimin karşısındaki kişiyi istediği mecazî anlama yönlendirmek için tayin ettiği karînedir. Aslına bakılırsa her karîne-i muayyine karîne-i mâni‘a’dır. Belâgatçılar, hazfı için bir sebep olmaksızın karîne-i muayyine bulunmayan mecazı güzel bulmamışlardır. Ancak muhatabın o bağlama uygun mecazî anlama yönlendirilmesi veya birtakım manalar arasından seçim yapmaya sevk edilmesi maksadıyla hazfedilmesi bu durumun dışındadır.³⁴⁴ Karîne-i muayyine’nin bir diğer kullanımı da müşterek lafızlar içindir. Nitekim birçok manaya vaz‘ olunmuş olan farklı anlamlar arasından o bağlama uygun

³⁴¹ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 32.

³⁴² Yaylalı, “Karîne”, 24/492-493.

³⁴³ Sami, *İslam Hukuk Usulünde Mecaz*, 80.

³⁴⁴ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 62.

olanı belirleyen karine-i muayyinedir.³⁴⁵ Netice itibariyle karine-i muayyine'nin mecazın sıhhati için gerekli bir şart olmadığını bilakis mecazın etkili olmasının bir şartı olduğu söylenebilir.³⁴⁶

Bunun yanı sıra Sabbân mecazî ifade kullanan kişinin aslında sözünü tevil eden ve buna gerekçe olarak da karîneyi gösteren kişi olduğunu ifade eder. Mecazla yalan arasındaki farka da bu bağlamda değinen Sabbân, yalan söyleyen kişinin karîneye ihtiyaç duymayıp sözünün zahirini kastettiğini ve böylece o ifadenin yalan olarak nitelendirileceğini belirtmiştir.³⁴⁷ Dolayısıyla karîne kavramı işgal ettiği yer bakımından mütekellimin sözünü ispat etmek maksadıyla ibraz ettiği bir delil görevi gördüğü söylenebilir.

Sabbân'ın ifadelerinden anlaşıldığı üzere mecazın türünü tayin eden bir açıdan alaka olsa da mecazın sınırlarını çizen karîne unsurudur. Çünkü karîne adeta sözün arka planında duran delil görevi görmektedir. Çünkü karîne olmaması durumunda zihin doğal olarak hakikat manasına yönelecektir.³⁴⁸

C. Mecazî İfadelerin Vaz'ı

Bu başlık altında öncelikle vaz' ilmi hakkında özet bir şekilde bilgiler verilecek ardından mecazî ifadelerin vaz'ı tartışmasının literatürdeki yeri değerlendirilecek ve Sabbân'ın bu meseleyi ele alırken kullanmış olduğu vaz'ı tahkîkî ve vaz'ı tevilî kavramları üzerinde durulacaktır.

1. Vaz' İlmi ve Mecazi İfadelerin Vaz'ı Tartışması

Vaz' (وضع) kelimesi lügatte (وضع – يَضَع) fiil kalıbının masdarıdır. وضع المرأة وضع الدين عن غريمة وضا، “doğum yaptı”, “borcu kapattı” vs. pek çok manaya tekabül etmektedir.³⁴⁹

³⁴⁵ Sabbân, *er-Risaletu'l-Beyaniyye*, 81.

³⁴⁶ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'ale'l-'İsam*, 66.

³⁴⁷ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 64.

³⁴⁸ el-Haşimî, *Cevahirü'l-Belaga*, 56.

³⁴⁹ Yusuf Dıcvî, *Hülasatu "İlmi'l-Vaz"* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1920), 3.

Pek çok manaya tekabül eden vaz' kelimesinin tüm bu anlamlar arasından terim anlamıyla en irtibatlı olanı "fi" harfi cerri ile kullanıldığı "bir şeyi herhangi bir mekana yerleştirmek" manasıdır. Terim manası düşünüldüğünde "şey" lafız, mekan ise "mana"ya tekabül etmektedir. Kelime birçok manaya geldiği için Vaz' ilminde farklı açılardan ele alınan vaz' kavramının, dil ilimlerine dair yazılan eserlerde genellikle sadece bu anlamı üzerinde durulmuştur. Çünkü vaz' olgusunun diğer anlamlarla olan irtibatı bu mana kadar güçlü değildir.³⁵⁰ Öyle ki bu mana terimsel karşılığı olan "tayin" manasına en yakın manadır.

Vaz' terimsel olarak belirli bir lafzın bir manaya karşılık gelmesinin dilsel düzlemde tayin edilmesi demektir. Vaz' ilminde, lafızların bir manaya delalet etmek üzere dilsel düzlemde tayin edilmesi ve bu delaletin farklı türlerinde vaz'ın keyfiyeti ele alındığı için bu ilmin en önemli konularından birini lafız-anlam ilişkisi oluşturmaktadır.³⁵¹

Aslına bakılırsa her dil ilminde vaz' ilminde olduğu gibi lafız-mana ikilisi konu edilir ancak her birinde bu olgu farklı açılardan ele alınmıştır. Söz gelimi sarf ilminde lafızların birtakım yapısal özellikleri; nahiv ilminde genel olarak amillerin değişmesi ile lafızların irab bakımından girdiği farklı haller; belâgat ilminde lafız-mana ikilisinin bağlama mutabakatı ele alınır³⁵². Kaldı ki en başta lafzî ve gayri lafzî diye ikiye ayrılan delaletin vaz' ilminde incelenen boyutu lafzî delalet boyutu ve onun keyfiyettir.

Vaz' ilmi genel olarak lafız-anlam ilişkisini incelemesi bakımından dil ilimleri arasında böylesine merkezî bir konuma sahip olduğu için bu sahada yazılan eserlerde vaz' ilmine dair girizgah mahiyetinde bilgiler verilmiştir. Bu bağlamda en çok üzerinde durulan hususların başında vaz' kavramının lügavî ve ıstilahî çerçevesi, 'âmm-hâs vaz', şahsî-nev'î vaz', dillerin vâzı'ı, mübhem lafızların vaz'ı vs. meseleler gelmektedir. Ne

³⁵⁰ İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Va'z İlminin Temel Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 45-47.

³⁵¹ Şükran Fazlıoğlu, "Vaz'", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İsam, 2012), 42/576-578.

³⁵² Muhammed Salih Sürücü, *Eğimli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucaletü'r-Rahmiyye fi Şerhi'r-Risâleti'l-Vaz'iyye Adlı Eseri (Metin ve İnceleme)*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2017), 23.

var ki vaz' olgusunun ilimleşme sürecinden önce farklı dil ilimleri yanı sıra mantık ve fıkıh usûlü kaynaklarında da bu meselelerin tartışıldığı bilinmektedir.³⁵³

Netice itibariyle hakikat ve mecaz kavramlarının tam olarak sınırlarının tayin edilmesi noktasında da vaz' olgusunun ehemmiyeti aşikardır. Sabbân, mecazî ifadelerin vaz' ilmi ile olan irtibatı bağlamında okuyucusuna “*Ta'ribu'r-Risâle el-Fârisiyye*” adlı risâleden alıntılarla vaz' ilmi ve vaz'ın taksimatları hakkında bilgiler vermiştir.³⁵⁴

Vaz'ın lügat ve ıstılahtaki karşılıkları, şahsî ve nevî taksimatları vs. meselelere dair vermiş olduğu girizgah mahiyetinde bilgiler haricinde Sabbân, dilbilim geleneğinde taraftar bulan, dili vaz' eden zata ilişkin ortaya atılan dört görüşe³⁵⁵ de Fenârî Hasan Çelebi'den naklederek (ö. 891/1486) kısaca değinmiştir.³⁵⁶

Kısacası vaz' ilminin dil ilimleri arasında işgal ettiği merkezi konum göz önüne alındığında Sabbân'ın vaz'a ilişkin vermiş olduğu bilgiler ve üzerinde durduğu hususlara, ele alacağı meselelere girizgah teşkil etmesi maksadıyla değindiğini söyleyebiliriz. Kaldı ki kısa ve özet bir şekilde bilgi vermesi de buna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra farklı bağlamlarda mecaza ilişkin meselelerin vaz' ile irtibatı üzerinde de durmuştur.

Aslında mantık ilminin bir konusu olan delalet olgusunun lafzî katmanlarından birini oluşturan mecaz meselesi, beyan ilminin temel konularından biri olup muhtemelen müstakil belâgat çalışmalarından sonra hakkında en çok tartışma ve eser ortaya konulmuş olan meselelerden biridir. Mecazî ifadelerin vaz'ı meselesi de hem vaz' hem de beyan ilminin adeta kesiştiği noktada yer işgal eden bir bahis olduğu için haddi zatında girift bir yapı arz etmektedir. Dolayısıyla sınırların tayin edilebilmesi için her iki çerçevesinin de isabetli bir şekilde tayin edilmesi gerekmektedir. Nitekim her dil ilminde olduğu gibi belâgat ve vaz' ilminde de farklı kavramsal çerçeveler söz konusudur.

Bu mesele, belâgat literatürü başta olmak üzere vaz' ve fıkıh usulü kaynaklarında da tartışılmıştır. Bu tartışmanın özellikle Teftazanî (ö. 792/1390) ve Seyyid

³⁵³ Yıldırım, *Vaz İlmi ve Unkudu'z-Zevahir*, 10.

³⁵⁴ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 71.

³⁵⁵ Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008), 55.

³⁵⁶ Sabbân, *er-Risâletu'l-Beyaniyye*, 80.

Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) arasında belâgat, nahiv, sarf gibi farklı dil ilimlerinde gerçekleşmiş tartışmalardan birini oluşturmuştur. Ayrıca mecazî ifadelerin vaz'ı meselesinin vaz' literatürüne intikali Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *Unkudu'z-Zevâhir* adlı eseriyle gerçekleşmiştir.³⁵⁷ Seyyid Şerif Cürçânî ile Teftazanî arasında dilbilim çerçevesinde geçen tartışmaları bir araya getirmiş olan Mescizade Abdullah Efendi bu konuyu eserinde zikretmiştir.³⁵⁸

Mecazî ifadelerin vaz'ı konusunda şahsî türde bir vaz'ın olmadığı noktasında alimler nezdinde ittifak var iken nev'î türde vaz'ın olup olmadığı tartışılmıştır. Netice itibariyle bu tartışma vaz'daki, lafzın manaya "binefsihi" delalet etmesi ve vaz'ın genel anlamda tayin manasına gelip gelmemesi hususundan kaynaklanmaktadır. Öyle ki mecazlarda nev'î vaz' söz konusu olduğunu iddia edenlere göre vaz', lafzın belirli bir anlama tekabül edecek şekilde genel anlamda tayin edilmesi demek iken aksini iddia edenlere göre tarifteki "bizzat" kaydı bu duruma mani olmaktadır.³⁵⁹ Ayrıca mecazlarda bizzat lafzın delaleti haricinde birtakım unsurlar mecazın oluşumunda rol oynamaktadır

Teftazanî *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakaiki't-Tenkîh* adlı fıkıh usulü eserinde mecazî ifadelerin nev'î vaz' türünde vaz' edilmiş olduğu görüşünü; Seyyid Şerif Cürçânî ise Teftazanî'nin *Telhis* şerhine yazdığı hâşiyesinde mecazî ifadelerin vaz' edilmiş olamayacağı görüşünü savunmaktadır. İsamuddin el-İsferâyînî de bu hususta görüşleri uzlaştırmak maksadıyla Teftazanî'nin ilgili görüşünün beyan alimlerinin; Seyyid Şerif Cürçânî'nin görüşünün ise usûl alimlerinin ıstılahına yorulabileceğini ifade etmiştir.³⁶⁰

Teftazanî *Telvîh* 'te nev'î vaz'ın iki şekilde gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Ona göre birincisi lafızların "tayin" vasıtasıyla anlaşılmaları veya bir diğer tabirle heyetleri itibariyle hususî birtakım manalara delalet etmeleri söz konusudur. Mecazî ifadelerle alakalı olan diğer kısımda ise binefsihî bir manaya delaleti tayin edilmiş her lafzın karine mevcut olması durumunda bu mana ile "alakalı" bir anlama delalet etmesinin mümkün olduğu ifade edilmiştir. Teftâzânî bu noktada dili vaz' edenden lafzın

³⁵⁷ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 495.

³⁵⁸ Mescizade Abdullah Efendi, *İhtilafü's-Seyyid ve's-Sa'deddin* (İstanbul: Matbaa-i Mekteb-i Harbiye-i Şahane, 1278/1862), 9.

³⁵⁹ Ömer Türker, *Seyyid Şerif Cürçânî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıkî ve Dilbilimsel Temelleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006), 131; Yıldırım, *Vaz İlmi ve Unkudu'z-Zevahir*, 79.

³⁶⁰ Abdurrahman Halef, *Hülâsatü "İlmi'l-Vaz"* (Kuveyt: Daru'z-Zahiriyye, 2018), 6.

ilgili mecazî anlamda kullanılması vârid olmasa bile yine o lafzın o manaya delalet etmesi ve karine vasıtasıyla anlaşılmasının mümkün olacağını ifade etmiştir.³⁶¹ Bu noktada en çok üzerinde durulan kavram karine olarak gözükmektedir. Sabbân da mecazların nev'î vaz' türü ile mevzu olduğu görüşüne sahiptir.

Seyyid Şerif Cürcânî'nin bu konuda üzerinde durduğu nokta ise lafzın "binefsihi" mananın karşısına konulması hususudur. Ona göre buradaki binefsihi kaydı lafzın haricî birtakım delillerle kendi tayin edilmiş çerçevesi dışına çıkarılması söz konusudur. Kaldı ki buradaki tayinden kasıt, mutlak anlamda tayin değildir. Kısacası lafzın mecazî mananın karşısına konulması "binefsihi" suretle gerçekleşmemektedir.³⁶²

2. Vaz'ı Tahkikî ve Vaz'ı Tevilî Taksimi

Vaz'ı tahkikî ve tevilî kavramları Sabbân'ın mecazî ifadelerin vaz'ını açıklarken nev'î vaz' kavramı haricinde kullandığı kavramlardır. Bu başlık altında ilgili taksimin kavramsal çerçevesini değerlendireceğiz.

Vaz' ilminde lafızların manalara delaletini mümkün kılan vaz' olgusu, değişik açılardan farklı taksimlere konu olmuştur. Söz gelimi vaz', "mevzu" olan lafza itibarla şahsî ve nev'î kısımlarına ayrılmıştır. Vaz'ın şahsî olması şahsî kelimesinden de anlaşılacağı üzere mevzu olan lafzın hususî olarak mülâhaza edilmesi demektir. Bu türde dilin vâz'ı, bizzat o lafzın kendisini (taşahhus) ilgili mana için tayin etmiştir. Ayrıca bu durumda lafzın hususîliği ile mananın hususîliği arasında bir ilişki yoktur. Örneğin "Zeyd", "Ahmet" lafızlarının vaz'ı bu türdedir. Vaz'ı nev'î ise tam olarak şahsî'ye karşılık gelen lafzın hususî bir şekilde mülâhaza edilmeksizin küllî bir kaidenin altında anlaşılabilir vaz'dır. Müştak isimler bu kategoriye girmektedir.³⁶³ Buna ilaveten vaz'ın, âmm ve hâs şeklinde de bir taksimi söz konusudur. Vaz'ın bu taksimi lafzın manasının küllî veya cüz'î olması ve vaz' esnasında nasıl tasavvur edildiğiyle alakalıdır.³⁶⁴

Bu taksim haricinde vaz'ın bir taksimi de vaz'ı tahkikî ve vaz'ı tevilî taksimidir. Bu taksim şahsî-nev'î taksimi kadar meşhur ve yapısal bir karakter arz etmiyor olsa da

³⁶¹ Tefâtânî, *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavzîh* (Mektebetü Sabîh, ts.), 1/79.

³⁶² Mestcizade Abdullah Efendi, *İhtilafü's-Seyyid ve's-Sa'deddin*, 10.

³⁶³ Dicvî, *Hülasatu 'İlmi'l-Vaz*", 4.

³⁶⁴ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 501.

mecazî ifadelerin vaz'ına ilişkin sonraki dönemlerde geliştirilmiş bir taksim olduğu söylenebilir. Tahkîkî ve tevilî terimlerinin köklerinden de anlaşılacağı üzere bu kavramlar hakikat ve tevil kelimelerinden türetilmiştir. Öyle ki tahkîkî kısmı hakikî mana; tevilî kısmı ise mecaz ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Sabbân'ın farklı yerlerde üzerinde durduğu bu tarz bir ayırma vaz' ilminin teşekkül sürecinde rastlanmamıştır. Genellikle geç dönem alimleri tarafından bu ayırma değinilmiştir.³⁶⁵

Normal şartlarda lafızların manalara olan delaletinde lafızların mecazî anlamları direkt olarak vaz'ın bir konusu değildir. Çünkü mecaz dikkate alındığında lafzın manaya delaleti dışında bağlam³⁶⁶, alaka, karîne vs. belâgat ilminden pek çok kavram devreye girmektedir. Karîne, delalet gibi hususlar vaz' ile farklı açılardan irtibatlı kavramlar olsa da özellikle bağlam ve alaka, vaz' ile pek ilgisi olmayan kavramlardır. Ancak her biri mecazın farklı aşamalarında kullanılan kavramlardır. Netice itibariyle genel anlamda lafızların delalet keyfiyetleri çerçevesinin bir cüz'ü olarak düşünülürse mecaz bu çerçevede incelenebilir.

Mecazî ifadelerin vaz'ı meselesinin nevî vaz' ile açıklanması dışında bu bağlamda kullanılan bir diğer ıstılah da tahkîkî ve tevilî vaz' kavramlarıdır. Müellifimiz Sabbân'ın mecazî ifadelerin vaz'î boyutunu açıklarken üzerinde durduğu vaz'ı tahkîkî ve vaz'ı tevilî kavramları şöyle tarif edilmiştir:

Vaz'ı Tahkîkî: Lafzın mevzu leh yani manaya delaletinde herhangi bir karîneye ihtiyaç duyulmayan vaz'dır.

Vaz' tahkîkî ifadesindeki tahkîkî kelimesinden de anlaşılacağı üzere tahkîkî vaz' hakikat kavramıyla ilişkilidir ve dolayısıyla hakikat manasını ifade etmektedir. Mutlak anlamda vaz' denildiğinde akla gelen ilk vaz' taksimi budur.³⁶⁷ Ayrıca tahkîkî vaz'la mevzu olan lafız aynı zamanda şahsî ve nevî vaz' karakteri de taşıyabilir. O açıdan tahkîkî vaz', hakikî manasında kullanılan her iki türdeki lafızları da kapsamaktadır.

³⁶⁵ Sabbân'ın bu meseleye değinirken özellikle ismini zikrederek alıntı yaptığı kişi Fenârî Hasan Çelebi'dir. Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 70.

³⁶⁶ Her ne kadar bağlam unsurunun belâgatın tüm kısımları ile irtibatı aynı düzeyde olmasa da mecaz kavramıyla da irtibatlı olduğu söylenebilir. Öyle ki mecazın manasının anlaşılmasında anlam çerçevesi içinden uygun anlamı belirleyen yine bağlam unsurudur. Kaldı ki burada bağlamdan kastettiğimiz muktezâ-yı hâl halden daha genel bir kavramdır.

³⁶⁷ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 44.

Vaz'ı Tevilî: Mevzu leh'e yani manaya bizzat delalet etmeyen bunun yanı sıra karîneye ihtiyaç duyulan vaz'dır.

Taksim bu tarafı da mecaz kavramıyla ilişkilidir. Tevilî vaz' ile nevî vaz' arasında genellik-özellik (umum-husus) ilişkisi bulunmaktadır. Öyle ki her tevilî vaz' aslında nevî vaz' olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak vaz'ı tahkikî için aynı şeyin söylenmesi mümkün değildir. Nitekim hakikat manasında kullanılmış lafızların vaz'ı olan tahkikî vaz'da bazen şahsîlik bazen de nevîlik yani umumîlik söz konusudur. Söz gelimi müştak, mürekkep isimler söz konusu olduğunda bu lafızların nevî (umumî) karakter arzetmeleri sebebiyle bunların vaz'ı, vaz'ı tahkikî; alem isimler gibi şahsî vaz'la mevzu olan isimlerdeki vaz' da aynı şekilde tahkikî vaz'dır.³⁶⁸

Mecaz ile tevil kavramlarının anlam çerçevesi ile alakalı olarak İbn Teymiyye'nin mecaz kavramının erken dönemlerde kullanımı bağlamında kendisinden nakledilen şu ifadeleri tevil ve mecaz kavramlarının ilkesel olarak birbirine yakın olduğuna işaret etmektedir. Ahmed Matlub bu bağlamda İbn Teymiyye'nin şu ifadelerini aktarır: "Hakikat ve mecaz lafza arız olan hallerdendir. Kaldı ki bu taksim ilk üç asır bitiminden sonra ortaya çıkmış bir taksimdir. Ulemadan hiç kimse bu taksimden söz etmemiştir. Mecaz'dan ilk defa bahseden kişinin *Mecazü'l-Kur'an* adlı eseriyle Mamer b. Müsenna olduğu bilinir. Ancak o da mecaz kelimesinden bu taksimi kastetmemiş ayetin ifade ettiği anlamı kastetmiştir." Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere tevil kavramı ile mecaz kavramı erken dönemlerde aynı şeylere işaret etmiş unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Müberrid de mecaz kelimesini bu anlamda kullanmıştır.³⁶⁹

Öyle ki teville konu olan lafızlarda sınırları çizilmiş bir anlam çerçevesi söz konusudur. İşte tam olarak bu çerçeve içinde bir tercih-tayin işlemi gerçekleştirilmektedir. Söz gelimi "أسد" aslan kelimesi ilk manası dışında kullanıldığında zihin mecburî olarak cesur manasına yönelmiyor ancak herkes tarafından bilinen ve o bağlamda anlaşılması muhtemel, önceden belirlenmiş olan mana çerçevesi içinden bir anlam tayinine konu oluyor. Yani aslan lafzının vaz'î çerçeve haricinde kullanılan manalarından biri tercih ediliyor. Öyle ki aslan kelimesinden ilgili bağlamda cesur

³⁶⁸ Sabbân, *er-Risâletü'l-Beyaniyye*, 70, 71.

³⁶⁹ Matlub, *Mu'cemu'l Mustalahati'l Edebiyye*, 3/194.

manasının anlaşılması uygun olduğunda cesur manası; diğer manalarından biri uygun olduğunda da onlar tercih edilmektedir.

Vaz'ı tevili kısmının tevil ile irtibatına dair Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulum* adlı eserinde zikrettiği tevil kavramı zikredilmeye değerdir. Sekkâkî, eserinde hakikatin tarifini yaparken şöyle demiştir. Hakikat, lafzın vaz'da tevile gidilmeksizin mevzu' olduğu manada kullanılmalıdır.³⁷⁰ Sekkâkî'nin yapmış olduğu bu tarif kendi ifadesine göre her ne kadar istiare'yi tarifin kapsamı dışında tutmak olsa da bunun için hususiyetle tevil kavramının kullanılması dikkati caliptir.

Hakikatin iletişimin gerçekleştiği uzlaşmış düzlemde gerçekleştiğini ifade etmiştik. Aslına bakılırsa mecazî ifadelerde de bir uzlaşma düzlemi söz konusudur. Kaldı ki uzlaşmışın ve alışılmışın çerçevesi haricinde bir iletişim veya genel anlamda dil tasavvur etmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü dil kendi içerisinde farklı türdeki lafız çeşitleriyle meydana gelmiş bir şey olsa da haddi zatında bir tayin (vaz') ameliyesidir. Bu açıdan hakikatteki durum mecazî ifadeler için de geçerlidir. Öyle ki dili vaz' edenin "Herhangi bir lafzı ilk anlamının anlaşılmasına engel bir kârîne ve alaka olması halinde bir diğer lafza delalet etmesi için vaz' ettim" demesi yeterlidir. Kaldı ki bu durumda vaz'ın birden fazla olması gerekliliği söz konusu değildir.³⁷¹

Aslına bakılırsa dil denilen husus mahiyeti itibariyle uzlaşmışın bir ifadesi ve belirleme ameliyesi olduğu için mecazî ifadelerin de kanaatimizce bu çerçevede tayin edilmiş olması elzemdir. Neredeyse sınırsız sayıda kelimelerin sınırsız denebilecek kadar bağlamda kullanılması nasıl söz konusu oluyorsa mecazî ifadelerin de bu cihetten tayin edilmesi gerekmektedir.

Ayrıca her ne kadar lafız-mana ve bu ikisi arasındaki irtibatı sağlayan alakalar sınırları çizilemeyecek kadar fazla sayıda olsa da dilde alışılmışın dışında bir şeylerin ifade edilmesinin pek bir anlamı kalmayacaktır. Ancak bu tayin diller üstü bir tayin olmaksızın her biri toplumun kendine has düzlemde bir uzlaşma söz konusudur. Netice itibariyle mecazî ifadelerin vaz'ı meselesi ele alınırken vaz' ve belâgat ilimlerinin kavramları birlikte göz önüne alınmalıdır. Öyle ki hem mecaz hem de vaz' olgusuna genel

³⁷⁰ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulum*, thk. Nuaym Zarzûr (Beirut: Daru'l Kutub el-İlmiyye, 1987), 358.

³⁷¹ Dicvî, *Hülasatu "İlmi'l-Vaz"*, 6.

açından yaklaşıldığında mecazî ifadelerin vaz'ı meselesi çerçevesi çizilebilir bir mesele haline gelecektir.

SONUÇ

Osmanlı dönemi ilim tarihi açısından araştırılmayı bekleyen bir dönemdir. Nitekim bu dönem sadece Arap dili edebiyatı değil diğer tüm dinî ilimlerin tarihi açısından bilinmezliğin hakim olduğu bir dönemdir. Arap edebiyatı tarihinde bu dönem çöküş, gerileme vb. çoğunlukla olumsuz birtakım söylemlerle anılmış; özellikle bazı oryantalist ve onlardan etkilenen birtakım Arap edebiyatı tarihçileri eserlerinde çok az bir bölümde bu dönemi incelemeye tabi tutmuşlardır, bazıları ise kayda değer bile bulmamıştır. Oysa tarafsız bir şekilde yapılacak olan araştırmalarda bu dönemin göz ardı edilemeyecek derecede orijinal çalışmalara da şahit olduğu ortaya konulmuştur.

Osmanlı dönemini bu şekilde ayırıştıran söylemlerin arka planında yatan en bariz sebeplerin başında bu dönemin farklı hedeflerle diğer dönemlerden keskin bir şekilde ayırt edilmek suretiyle ele alınması gelmektedir. Oysa her dönem gibi Osmanlı dönemi de önceki dönemlerin bir devamı olduğu göz önüne alınarak incelenirse bu tarz söylemlerin isabetsiz olduğu anlaşılacaktır. Kaldı ki bu tarz hatalı yaklaşımlar haricinde bu dönemi tam olarak tarafî ve siyasî birtakım saiklerle ele alan araştırmacılar da ciddi yer teşkil etmektedir.

Söylemlerine göre Osmanlı dönemi, Arap topraklarının zulüm ve baskı altında yaşadığı, adeta “kültür emperyalisti” bir devlet yönetimine maruz bırakıldığı bir dönemdir. Bu ve benzeri söylemler yakın zamanda yapılan bazı akademik çalışmalarla tenkit edilmiştir. Ancak yapılan çalışmaların Anadolu coğrafyası haricinde Bilad-ı Şam ve Mısır coğrafyasına doğru genişletilerek yapılması gerekmektedir. Çünkü bu söylemin Anadolu coğrafyası haricinde kaynak bulunduğu coğrafya Bilad-ı Şam ve Mısır coğrafyasıdır. Kaldı ki bu coğrafyalar ilmî ve toplumsal anlamda Anadolu coğrafyası ile daimî alışveriş içinde olan coğrafyalardır. Bu durumun en basit örneklerinden biri Sabbân’ın eserlerinde istifade etmiş olduğu kaynaklardır.

Osmanlı dönemi Arap dili ilimleri açısından müstakil, şerh-hâşiye, talikat türlerinde pek çok çalışmanın ortaya konulduğu bir dönemdir. Öyle ki başta Anadolu coğrafyası olmak üzere Osmanlı’nın asırlar boyunca hakimiyeti altında bulundurduğu Bilad-ı Şam ve Mısır coğrafyası dil ilimleri çerçevesinde yapılmış olan birçok çalışmaya şahit olmuştur. Osmanlı dönemi özellikle Arap edebiyatı açısında bu geniş perspektifle incelenmesi gereken bir dönemdir.

Müellifimizin yaşamış olduğu 18.yüzyıl Mısır coğrafyası Arap edebiyatı literatürü açısından göz önüne alınacak olursa bu dönemde bazı eserler daha fazla ilim camiasının gündemini meşgul etmiştir. Bunlar, *Elfiyye* üzerine kaleme alınmış olan *Üşmûnî şerhi*, Ebü'l-Kasım Semerkandi'nin *er-Risâletü's-Semerkandiyye*, *Risâle fi'l-İsti'arat* vs. farklı adlarla bilinen istiare risâlesi ve besmeleye dair yapılan çalışmalardır. Öyle ki başta müellifimiz Sabbân olmak üzere muasırı olduğu pek çok isim bu başlıklarda eserler ortaya koymuştur. Bu üç türün, ilgili dönemin genel karakteristiğini ortaya koyduğu söylenebilir.

Osmanlı'nın Mısır'da fiilen hakimiyetini sürdürdüğü son yıllarda yaşamış bir isim olan Sabbân, dönemin konjunktürel şartları içinde çok yönlü bir alim olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil ilimlerinden sarf, nahiv, belâgat, aruz-kafiye gibi ilimlerin her birinde müstakil ve şerh-hâşiye türünde eserler ortaya koymuştur. Sabbân'ın bunlar haricinde mantık, astronomi, hadis, fıkıh usulü gibi farklı sahalarda da müstakil ve diğer türlerde eserler kaleme aldığı bilinmektedir. Kendisi Kahire'de hayatını sürdürmüş ve burada vefat etmiştir. Hayatının ilk dönemlerinde maddi anlamda geçimini temin etmek için muvakkitlik yaptığı bilinen Sabbân'ın Ezher'de eğitim aldığına dair net bir bilgi olmamakla beraber ders aldığı hocalarından hareketle Ezher'de ders aldığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra Sabbân, meşhur olduktan sonra birçok Osmanlı bürokratyyla dostlukları olmuş ve kendisine hediyeler takdim edilmiş bir isimdir.

Çalışmamızda ele aldığımız mecaz meselesi belâgat ilminin beyan kısmının en temel meselelerinden biri olup belâgat meseleleri arasında, hakkında en çok eser kaleme alınmış mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Mecaz kavramı haddi zatında belâgat haricinde fıkıh usulü, mantık gibi dini ilimleri dolaylı olarak ilgilendiren bir husustur. Özellikle Osmanlı dönemi bu manada pek çok eserin kaleme alındığı bir dönemdir. Öyle ki mecazın hakikî-mecazî anlam, karîne, alaka, istimal vd. unsurları müstakil ve diğer türlerde eserlere konu olmuştur.

Sabbân'ın mecaza yaklaşımında kullandığı en bariz kavramlardan biri tevil kavramıdır. Tevil kavramı aslında erken dönemlerde mecaz ile alakalı bahislerde üzerinde durulan bir kavramdır. Tefsirin bir alternatifi olan ve erken dönemlerden itibaren farklı dini ilimlerde farklı açılardan ele alınan tevil kavramı söz gelimi Sekkâkî tarafından mecazın tarifinde kullanılmıştır. Sabbân mecazî kullanımın aslında bir tevil faaliyeti olduğunu, hatta tevil sayesinde mecazın yalandan ayırt edildiğini belirtmiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız meselelerden biri de mecazî ifadelerin vaz'ı meselesidir. Sabbân'ın eserinde hususiyetle ele aldığı bir mesele olduğu için mecazî ifadelerin vaz'ı meselesi müstakil bölümde ele alınmıştır. Bu husus hem vaz' ilmi hem de belâgat ilminin kesiştiği bir noktada yer aldığı için haddi zatında girift karakter arz etmektedir. Bu konuda özellikle Teftâzânî ile Seyyid Şerif Cürçânî arasındaki tartışmalar ilim dünyasında meşhur olmuştur. Teftâzânî mecazî ifadelerin türsel vaz' ile mevzu olduğu; Seyyid Şerif Cürçânî ise mecazî ifadelerin vaz' edilmiş olamayacağı görüşünü benimsemiştir. Sabbân bu iki isimden Teftâzânî'nin görüşünü benimsediğini ifade etmiştir. Sabbân buna ilaveten mecazî ifadelerin tevilî vaz' ile mevzu olduğunu da belirtmiştir. Bu tartışma çerçevesinde geliştirilmiş olduğunu düşündüğümüz tahkikî ve tevilî vaz' taksimi de bu çerçevede üzerinde durulan bir taksimdir. Öyle ki Sabbân mecazın tevilî vaz' ile mevzu olduğunu her tevilî vaz'ın aslında nevî vaz' karakteri arzettiğini belirtmiştir.

Netice itibariyle bu çalışmamızda Osmanlı'nın Mısır coğrafyasında hakimiyetini sürdürdüğü yıllarda yaşamış bir isim olan Sabbân'ın hayatı ve mecaz özelinde görüşlerinin ortaya koyulması hedeflenmiştir. Buna ilaveten Osmanlı döneminin maruz bırakıldığı ilim tarihinden ötekileştirme faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Mısır coğrafyası Arap-Osmanlı ilişkilerinin ilmî, toplumsal, kültürel, siyasî vs. açılardan etraflı bir şekilde anlaşılması için önemli bir coğrafyadır. Bu açıdan Mısır Osmanlı dönemi daha pek çok çalışmaya konu olması gereken bir dönemdir. Ayrıca Sabbân'ın mecazı ele alırken her fırsatta üzerinde durduğu tevil kavramı ve özellikle mecaz kavramıyla olan örtüşmesi hem dil ilimleri hem de diğer dini ilimler bazında ele alınması gerekmektedir. Ayrıca Sabbân'ın belâgat eserleri haricinde kaleme aldığı Üşmûnî hâşiyesi de araştırmalara konu olması gereken bir eserdir. Çok yönlü karakterini değişik alanlarda ortaya koyduğu telifleriyle gözler önüne seren Sabbân'ın bu bağlamda astronomi vs. sahalardaki eserleri de araştırmayı hak eden eserler olarak göze çarpmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abacı, Harun. “Osmanlı Dönemi İ’rabü’l-Kur’an Literatürü Üzerine”. *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*. ed. Fuat Aydın vd. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 1. Basım, 2019.
- Abdullah, İbrahim. “es-Sabbân”. *el-Mevsû’atü’l-Arabiyye.*, ts. Erişim 22 Kasım 2020
- Abdulmu’tî, Hüsam Muhammed. *Şeyhu’l-Cami’i’l-Ezher fi’l-’Asri’l-’Usmanî*. Mısır: Mektebetü’l-İskenderiyye, 2016.
- Akpınar, Cemil. “Hasan Çelebi, Fenârî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/313-315. İstanbul: İsam, 1997.
- Alrawashdeh, Khadejeh. *Mestcizade Abdullah b. Ömer b. Osman b. Musa el-Hanefî’nin “Risâle fi Alakati’l-Mecaz” İsimli Eserinin Tahkiki*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Apaydın, Yunus. “Te’vil”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/28-31. İstanbul: İsam, 2012.
- Âşûr, Said Abdülfettah. “Ezher”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/59-63. İstanbul: İsam, 1995.
- Atalık, Yalçın. “Tevkî’î Süleyman Feyzi Paşa”. *Uluslararası Osmanlı’dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*. 304. 5. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2007.
- ’Avnî, Hâmid. *el-Minhâcu’l-Vâzih li’l-Belâga*. 5 Cilt. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye, ts.
- Aydın, Cengiz. “Ali Kuşçu”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/408-410. İstanbul: İsam, 1989.
- Aytekin, Arif. “Demenhûrî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/149-150. İstanbul: İsam, 1994.
- Azamat, Nihat. “Afîfî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/411-412. İstanbul: İsam, 1988.
- Bağdadi, İsmail Paşa el-. *Hediyyetü’l-’Arifîn Esmâü’l-Müellifîn ve Âsârü’l-Musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-’Arabî, 1951.
- Bauer, Thomas. *Müphemlik Kültürü ve İslam : Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Baytâr, Abdürrezzâk b. Hasan ed-Dimeşkî. *Hilyetü’l-Beşer fi Tarihi’l-Karni’s-Salis Aşr*. thk. Muhammed Behce Baytar. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1993.
- Bekrî, Ebü’l-Feyz Abdüssettar b Abdülvehhab. *Feyzü’l-Meliki’l-Vehhabi’l-Müteali bi-Enbai Evaili’l-Karni’s-Salis Aşer ve’t-Tevali*. Mekke: Mektebetü’l-Esedi, 1429/2008.
- Bilge, Mustafa. “İbn Abdüsselam Ed-Der’î”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/287. İstanbul: İsam, 1999.

- Bolay, Naci. “Delalet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/119. İstanbul: İsam, 1994.
- Boyalık, M. Taha. *Dil, Söz ve Fesahat (Abdülkahir Cürcani'nin Sözdizimi Nazariyesi)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Bulut, Ali. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Cebertî, Abdurrahman. *Târîhu Acâibi'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar*. 5 Cilt. Kahire: Müessesetü Hindavî, 2012.
- Ceviz, Nurettin. *Osmanlılar Döneminde Mısır'da Arap Edebiyatı (1517-1798)*. Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002.
- Cürcanî, Abdülkahir. *Esrârü'l Belaga*. thk. Mahmud Şâkir. Cidde-Kahire: Daru'l Medenî, ts.
- Çağrııcı, Mustafa. “Şebrâvî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/396-397. İstanbul: İsam, 2010.
- Çelebi, Muharrem - Durmuş, İsmail. “Müselles”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/84-85. İstanbul: İsam, 2006.
- Çelik, İmran. “Geleneği Olan Medreseler ve Tarihi Kökenleri (Tillo ve Nurşin Örnekleri)”. *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*. ed. Fikret Gedikli. Muş: Muş Alparslan Üniversitesi, 2012.
- Çetin, Atilla. “İbn Âşûr, Muhammed Tâhir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/332. İstanbul: İsam, 1999.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- Çetkin, Muhammed. “Hâlidî Medreselerinde Arapçaya Verilen Önem ve Okutulan Ders Kitapları: Şeyh Ahmet Medresesi Örneği”. *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi Sempozyumu*. ed. Orhan Başaran. 23. İstanbul: Berdan Matbaacılık, 2017.
- Da'ber, Ahmed Alâeddin Abdülhamid. “Derdîr”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/168-169. İstanbul: İsam, 1994.
- Dayf, Şevki. *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî : 'Asru'd-Düvel ve'l-İmârât : Mısır*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 2. Basım, 1990.
- Demenhurî. *Laktü'l-Cevahiri's-Seniyye 'ale'r-Risâleti's-Semerkandiyye*. thk. Bekrî el-Halebî, 1273/1857.
- Demir, Ramazan. *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*. İstanbul : Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi : Osmanlı Dönemi (Mısır ve Biladu'ş-Şam Bölgesi) (922-1217/1516-1802)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2015.

- Demirayak, Kenan - Bakırcı, Selami. *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 1. Basım, 2019.
- Dicvî, Yusuf. *Hülasatu "İlmi'l-Vaz"*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1920.
- Dinç, Ömer - Öztürk, Yunus. "Son Dönem Osmanlı Devlet Adamlarından Süleyman Feyzî Paşa'nın 'Tefsiru Kavlihi Teala Fe İn Lem Ya 'Tezilûkum' Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2017), 227-248.
- Durmuş, İsmail. "Mecâz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/217-220. İstanbul: İsam, 2003.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mecaz>
- Durmuş, İsmail. "Şiir". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/144-154. İstanbul: İsam, 2010.
- Ebu Semur, Ziyad Muhammed. *el-Fikru'l-Lügavî 'inde's-Sabbân fi Hâşiyetihi ale'l-Üşmûnî*. Mute Üniversitesi, Doktora, 2006.
- Ebu Semur, Ziyad Muhammed - 'Abâbine, Yahya. "Dirâse fi Hâşiyeti's Sabbân". *Dirasât: Human and Social Sciences* 35/3 (2008), 507-521.
- Ersönmez, Hüseyin. *Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolü*. Sütçü İmam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Kadıızade Rûmî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/98-100. İstanbul: İsam, 2001.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Mîrim Çelebi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/160-161. İstanbul: İsam, 2005.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Vaz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/576-578. İstanbul: İsam, 2012.
- Fendik, Edward. *İktifâü'l-Kanu' bima hüve matbu'*. Kum: Matba'tü Behmen, 1988.
- Fevzî Salih, Eşref. *Şuyuhu'l-Ezher*. 2 Cilt. eş-Şeriketü'l-'Arabîyye li'n-Neşri ve't-Tevzi', t.y.
- Görgün, Hilal. "İnbâbî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/639-641. İstanbul: İsam, 2016.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 268-298.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 115-127.
- Hafâcî, Abdülmün'im. *el-Ezher fi elfi 'Âmm*. 3 Cilt. Beyrut : Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Hafaci, Abdülmün'im. *el-Hayatü'l-Edebiyye fi Mısır: el-Asrû'l-Memlukî ve'l-Osmanî*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1984.
- Halef, Abdurrahman. *Hülâsatü "İlmi'l-Vaz"*. Kuveyt: Daru'z-Zahiriyye, 1. Basım, 2018.

- Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-'Ayn*. thk. Mehdi Mahzumî - İbrahim Samerrâî. 8 Cilt. Mısır: Daru Mektebeti'l-Hilâl, -.
- Harman, Ahmet. “Osmanlı’da Ulum-i Arabiyye – Alimler, Eserler ve Meseleler’ Adlı Sempozyum Üzerine Bir Değerlendirme”. *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (15 Mart 2021), 263-273. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.4605334>
- Haşimî, Ahmed el-. *Cevahirü'l-Belaga*. Müessesü Hindavî, 2017.
- î, İbn Abdüsselâm ed-Der’. *er-Rihletü'n-Nasiriyye el-Kübra*. thk. Mehdî Ğamalî. Ma’rib: Daru Ebî Rakraîk, 2013.
- İbn Fâris. *Mu’cemu Mekayisi'l-Lüga*. thk. Abdusselam Harun. 6 Cilt. Daru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Manzur. *Lisanu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 3. Basım, 1414/1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.). *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: IRCICA.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.). *Tarihu Mısır fi'l-'Ahdi'l-Osmanî*. 2 Cilt. İstanbul: IRCICA, 2017.
- İlîş, Muhammed. *Hâşiyetü İlîş 'ale'r-Risâle el-Beyânîyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiyye, 2001.
- İnbâbî, Şemsuddin Muhammed. *Hâşiyetü İnbâbî 'ala Risâleti's-Sabbân*. Mısır: el-Matba'atü'l-Emîriyye, 1. Basım, 1315.
- İsfahânî, Râgıb el-. *Müfredatü Elfazi'l-Kur'ân*. Dimeşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem-Dârü'ş-Şamiyye, 1423/2002.
- İyişenyürek, Orhan. *Abdullah Şebravî ve Şiiri*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.
- Kafes, Mahmut. “Osmanlılar Döneminde Mısır’da Bilimsel Faaliyetler ve Nahiv İlminin Durumu”. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12 (2014), 275-292.
- Kallek, Cengiz. “Hifnî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/478. İstanbul: İsam, 1998.
- Kamil Fakî, Muhammed. *el-Ezher ve Eseruhu fi'n-Nahdati'l-Edebiyyeti'l-Hadise*. 3 Cilt. Kahire: el-Matba'atu'l-Muniriyye, t.y.
- Kandemir, M. Yaşar. “Fehrese”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/297-299. İstanbul: İsam, 1995.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz : Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul : Dergah Yayınları, 2011.
- Kazvinî, Hatip. *el-İzâh fi 'Ulumi'l-Belaga*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.

- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Müellifin : Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetül Müsenna-Daru İhyau Turas el-Arabi, 1957.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemu'l-Me'acim ve'l-Meşyehât ve'l-Müselselat*. 3 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1402/1982.
- Kılıç, Hulusi. “Attâr, Hasan b. Muhammed”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/98-99. İstanbul: İsam, 1991.
- Kılıç, Hulusi. “Belâgat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: İsam, 1992.
- Kırbyık, Kasım. “Cebertî, Hasan b. İbrâhim”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/191-192. İstanbul: İsam, 1993.
- Kilânî, Muhammed Seyyid. *el-Edebü'l-Misrî fi Zilli'l-Hükmi'l-Osmanî*. Kahire: Dârü'l-Fercanî, 1984.
- Küçüksarı, Mücahit. “Arap Edebiyatı'nın Osmanlı Döneminde Çöküş Yaşadığı İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye Sempozyumu - 1. Gün - 18 Aralık 2020*. 04:48:10'dan itibaren, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=wt9L-6scIz0>
- Mahfuz, Muhammed. *Teracimü'l-Müellifine't-Tunisiyyin*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1994.
- Mahluf, Macide. “el-'Alakâtü'l-Osmaniyye el-Memlûkiyye ve'l-Fethü'l-Osmanî li-Mısır”. *Tarihu Mısır fi'l-'Ahdi'l-Osmanî*. İstanbul: IRCICA, 2017.
- Matlub, Ahmed. *el-Bahsu'l-Belâgî 'inde'l-'Arab*. Bağdat: Daru'l-Câhız linneşr, 1982.
- Matlub, Ahmed. *Mu'cemu'l Mustalahati'l Edebiyye*. 3 Cilt. Beyrut: Darul Arabiyye li'l-Mevsu'at, 2006.
- Meisami, Julie Scott - Paul Starkey (ed.). *Encyclopedia of Arabic Literature*. 2 Cilt. London: Routledge, 1998.
- Merağî, Ahmed Mustafa. “*Ulumü'l-Belâga: el-Beyân ve'l-Meani ve'l-Bedi*”. Beyrut : Dârü'l-Kalem, ts.
- Mestcizade Abdullah Efendi. *İhtilafü's-Seyyid ve's-Sa'deddin*. İstanbul: Matbaa-i Mekteb-i Harbiye-i Şahane, 1278/1862.
- Mikhail, Alan. *Osman'ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*. çev. Seda Özdil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Minyavî, Mahluf. *Hâşiyetü Mahluf el-Minyavî 'ala Hilyetü'l-Lübbi'l-Masun*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.

- Minyavî, Mahluf. *Hâşiyetü'l-Mahlûf 'ale'r-Risâle el-Beyâniyye*. Mısır: el-Matba'atu'l-Vehbiyye, 1285.
- Molla Hanefî. *Şerhu Molla Hanefî 'ale'l-Adudiyye ve'aleyha Hâşiyetü'l-'Allame es-Sabbân*. thk. es-Seyyid Yusuf Ahmed. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2014.
- Mugis, Kemal Hamid. *Mısır fi'l-Asri'l-Osmanî: 1517-1798 M.* Kahire: Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ma'lumati'l-Kanuniyye li-Hukuki'l-İnsan, 1997.
- Muradî, Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b Ali b Muhammed. *Silku'd-Dürer fi A'yani'l-Karni's-Sânî Aşer*. 4 Cilt. Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 3. Basım, 1408/1988.
- Mübarek, Ali Paşa. *el-Hitâtü't-Tevfikiyeti'l-cedide li-Mısri'l-Kahire*. 20 Cilt. Bulak: el-Matba'atü'l Kubra el-Emîriyye, 1. Basım, 1305.
- Mübarek, Mazin. *el-Mücez fi Tarihi'l-Belaga*. Daru'l-Fikr, ts.
- Neccar, Nâdiye Ramazan en-. *el-Karâin beyne'l-Lügaviyyîn ve'l-Usuliyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015.
- Olgun, Tâhirülmevlevî. *Edebiyat Lügatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1973.
- Osman, Nasır Abdullah. “el-Hayatü'l-Edebiyye fi Mısır fi'l-'Ahdi'l-Osmanî”. *Tarihu Mısır fi'l-'Ahdi'l-Osmanî*. İstanbul: IRCICA, 2017.
- Ökten, Sadettin. “Çağmîni”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/182-183. İstanbul: İsam, 1993.
- Özcan, Abdülkadir. “Karlofça”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/504-507. İstanbul: İsam, 2001.
- Özdemir, İbrahim. *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Va'z İlminin Temel Meseleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Özdemir, Yılmaz. *19. yüzyıl'da Lübnan'da Arap Dili Grameri Çalışmaları*. İstanbul : Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.
- Özel, Ahmet. “Adevî, Ali b. Ahmed”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/373. İstanbul: İsam, 1988.
- Özel, Ahmet. “Muhammed İliş”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/543-544. İstanbul: İsam, 2005. /muhammed-ilis
- Özen, Şükrü. “Teftâzânî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: İsam, 2011.
- Öztürk, Yunus. *Süleyman Feyzi Paşa'nın “er-Risâletü'l Müftezile fi'r reddi 'ale'l Mu'tezile” Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*. Hitit Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Râbihî, 'Amr. *Şerhu Tuhfetü'l-İhvan fi 'İlmi'l-Beyan “Dirase ve Tahkik”*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2004.

- Ravay, Salah. *en-Nahvu 'l-'Arabi: Neş'etuhu Tatavvuruhu Medarisuhu Ricaluhu*. Kahire: Daru Garib, 2003.
- Sabbân. *er-Risâletü 'l-Beyâniyye*. ed. Mehdî Es'ad. Beyrut: Darü'l Kutub el-İlmiyye, 2005.
- Sabbân. *er-Risâletü 'l-Kübra ale 'l-Besmele*. Mısır: Matba'atü'l Meymeniyye, 1308.
- Sabbân. *Hâşiyetü's-Sabbân ala Şerhi 'l-Üşmûni 'ala Elfıyyeti İbn Malik*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1417/1997.
- Sabbân. *Hâşiyetü's-Sabbân 'ala Şerhi's-Semerkandiyye li'l 'İsam*. Lübnan: Daru Nuri's Sabah, 1. Basım, 2012.
- Sabbân. *İs'afu'r-Râğıbîn fi Sireti 'l-Mustafa ve Fezaili âli Beytihi 't-Tâhirîn*. Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Nr. 3647.
- Sabbân. "Manzumetu Sabbân fi Nazmi Esmâi Ehli Bedr". <https://almoqtabas.com/ar/manuscripts/view/26465047194765156>. Erişim 05 Ocak 2021. <https://almoqtabas.com/ar/manuscripts/view/26465047194765156>
- Sabbân. *Manzûmetü es-Sabbân fi Mustalahi 'l-Hadîs*. thk. Kamil Muhammed 'Avida. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1420/1999.
- Sabbân. *Manzûmetü 'ş-Şâfiye el-Kâfiye fi 'İlmey'il-Âruz ve 'l-Kafiye*. Mısır: Matba'atü'l Meymeniyye, 1325.
- Sabbân. *Risâle fi 'İlmi'l Hey'e*. Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Nr. 5956.
- Sabbân. *Risâle fi Mef'al*. Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Nr. 6779, 3 vr.
- Sabbân. *Risâle fi'l Masdari 'l-Mîmî*. Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Nr. 6619, 4 vr.
- Sabbân. *Risâle fi'l-İstiârât*. Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Nr. 3204, 161 vr.
- Sabbân. *Risâle fi'l-İsti'ârat*. Riyad Üniversitesi Kütüphanesi - Yazma Eserler Bölümü, Nr. 616, 64 vr.
- Sabbân. *Risâletü Mef'al*. Riyad Üniversitesi Kütüphanesi - Yazma Eserler Bölümü, Nr. 174, 4 vr.
- Sabbân. *Şerh 'ala Manzumeti'l Kâfiye eş-Şâfiye*. Muhammed b. Suud Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Nr. 3328, 108 vr.
- Sabbân. *Şerhu Dibace Feyzü'l-Bihâr 'ala Riyâzi 'l-İzhâr*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yozgat Bölümü nr. 687, 48 vr.

- Sabbân. *Tecrîdu'l-Bennânî 'ala Muhtasari't-Teftâzânî*. 2 Cilt. Mısır: Matba'atü Muhammed b. Ali Sabîh, 1. Basım, 1347.
- Safetî, Yusuf b. Saîd es-. "Nüzhetü't-Tullab fîmâ yete'allaku bi'l-Besmele min fenni'l-'Îrâb". ed. Muhammed Mustafa Mursî. *Havliyyetü Külliyyeti'l-Lugati'l-'Arabiyye* 6/15 (1432/2011).
- Sâlihiyye, Muhammed Îsâ. *el-Mu'cemü's-Şamil li't-türasi'l-Arabiyyi'l-matbu'*. Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutati'l-Arabiyye (el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm), 1993.
- Sami, İsmetullah. *İslam Hukuk Usulünde Mecaz*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta. *Klâsik Edebiyat bilgisi: Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 12. Basım, 2014.
- Sâvî. *Hâşiyetü's-Sâvî 'ala Şerhi Tuhfetü'l-İhvân*. thk. Ahmed el-Mezîdî. Beyrut: Daru'l Kutub el-İlmiyye, 1. Basım, 2020.
- Sekkakî. *Miftahu'l Ulum*. thk. Nuaym Zarzûr. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutub el-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Selda, Güner. "Mısır'da Âsi Bir Memlûk: Bulutkapan Ali Bey (El-Kebîr) (1768/69-1773)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53/1 (2013). https://doi.org/10.1501/Dtcfder_0000001326
- Serkis, Yûsuf İlyân. *Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrabe*. Beyrut: Daru Sadır, 1928.
- Sevdi, Ali. "Arap Gramerinde Ümmü'l-Bâb Kavramı ve Felsefesi". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2021), 639-671.
- Seyyid, Muhammed Seyyid es-. "Mısır / Osmanlı Dönemi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/563-569. İstanbul: İsam, 2004.
- Simlâlî. *el-'Îlâm bi-men halle Merrâkeş ve'Eğmate mine'l-'A'lam*. 10 Cilt. Rabat: el-Matba'atu'l-Mulkiyye, 2. Basım, 1422/2001.
- Suyutî, Celaleddin. *el-İktirâh fî Usuli'n-Nahv ve Cedelihi*. thk. Mahmud Fical. Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1. Basım, 1409/1989.
- Sübki, Bahaeddin Ahmed b Ali b Abdilkafi es-. *'Arûsü'l-Efrâh fî Şerhi Telhisi'l-Miftah*. thk. Abdülhamid Hindavî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1. Basım, 1423/2003.
- Sücâî. *el-İhrâz fî Enva'i'l-Mecaz "Dirase ve Tahkik"*. thk. Ahmed Ahmed Şettivî. Kahire: Ezher Üniversitesi, ts.

- Sünbâvî, Muhammed el-Emîr es-. *Hâşiyetü'l-Emîr 'ala Şerhi'l-Mevlî 'ale'l-İstiarat*. Kahire: el-Matba'atü'l-Âmire, 1308/1891.
- Sünbâvî, Muhammed el-Emîr es-. *Şerhu Manzumeti Ğaramî Sahih fi Mustalahi'l-Hadis*. thk. Mustafa Ebu Zeyd. Kahire: Daru'l-İmam Malik, 1. Basım, 1439/2018.
- Sürücü, Muhammed Salih. *Eğimli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucaletü'r-Rahmiyye fi Şerhi'r-Risâleti'l-Vaz'iyeye Adlı Eseri (Metin ve İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2017.
- Şaban, İbrahim. "19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Belagate Dair Eserleri". *Şarkiyat Mecmuası* 18 (2011), 119-134.
- Şener, Mehmet. "El-Emirü'l-Kebîr Es-Sünbâvî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/156. İstanbul: İsam, 1995. /el-emirul-kebir-es-sunbavi
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/565-568. İstanbul: İsam, 2010.
- Tantavi, Muhammed. *Neş'etu'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuha*. Mısır: Daru'l Me'arif, 2. Basım, ts.
- Taşdelen, Hasan. "Belâgat İlmi ve Tarihi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İlmî Araştırmalar Dizisi 167/72. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Teftâzânî. *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavzîh*. 2 Cilt. Mektebetü Sabîh, ts.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. "Hâşiyeye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/419-422. İstanbul: İsam, 1997.
- Tüccar, Zülfikar. "Sabbân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/335-336. İstanbul: İsam, 2008.
- Tüccar, Zülfikar. "Sücâî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/16-17. İstanbul: İsam, 2010.
- Türker, Ömer. *Seyyid Şerif Cürcani'nin Tevil Anlayışı : Yorumun Metafizik, Mantıkî ve Dilbilimsel Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.
- Yaylalı, Davut. "Karîne". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/492-493. İstanbul: İsam, 2001.
- Yıldırım, Abdullah. *Sekkâki'de Belâgat Tasavvuru*. Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İlmî Araştırmalar Dizisi 167/72. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Yıldırım, Abdullah. *Vaz İlmi ve Unkudu'z-Zevahir/ Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2007.

- Zebîdî, Murteza. *Tacu'l-'Arus*. thk. Mecmu'atun mine'l-Muhakkikîn. 40 Cilt. Daru'l-Hidaye, ts.
- Zemahşerî. *Esâsu'l-Belaga*. thk. Muhammed Basil. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutub el-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.
- Zevalsiz, Halit. "Üşmûnî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/399-400. İstanbul: İsam, 2012.
- Zeydan, Corci. *Osmanlı Mısırı*. çev. Mustafa Özcan. thk. Muhammed Harb. İstanbul: Özgü Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm : Kamûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ min'el-Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikin*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 15. Basım, 2002.
- Mecmû' Mühimmati'l-Mütûn*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 4. Basım, 1949.
- https://www.uoanbar.edu.iq/IslamicRamadiCollege/News_Details.php?ID=444.
- "Münakaşetü et-Talib Ahmed Abdullah Hammud". Erişim 13 Aralık 2020.
- https://www.uoanbar.edu.iq/IslamicRamadiCollege/News_Details.php?ID=444